

FEHÉR GÉZA

KANITZ FÜLÖP FÉLIX
A BALKÁN KOLUMBUSA

A MAGYAR FÖLDRAJZI TÁRSASÁG KÖNYVTÁRA

SZERKESZTI CHOLNOKY JENŐ

FEHÉR GÉZA

★

KANITZ FÜLÖP FÉLIX

„A BALKÁN KOLUMBUSA“

ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

1829—1904

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1932

FEHÉR GÉZA

★

KANITZ FÜLÖP FÉLIX

„A BALKÁN KOLUMBUSA“

ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

1829—1904

BUDAPEST

FRANKLIN - TÁRSULAT

MAGYAR IRODALMI INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1932

Köteles példány
FRANKLIN-TÁRSULAT

218438

~~13.447~~

~~013665~~

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomat. Növedéknapló
1922 év 691 sz.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

BEVEZETÉS.

Magyarország földrajzi helyzete megszabta lakosainak világtörténelmi hivatását, s a Közép-Duna és a Tisza vidékein megtelepedett népek közül a magyar volt az első és a magyar maradt mindvégig az, amelyik meg tudott felelni ennek a hivatásnak. Ez még *a Nyugat szempontjából* sem csak az volt a multban, — amire a legtöbbet hivatkoznak —, hogy a magyar nemzet védte Európát a török veszedelem ellen, hanem az, hogy a magyarság államalakítása konszolidált viszonyokat teremtett a mai hazában, a népek országútján. Ahonnan addig folytonosan váltakozó — itt megtelepedett vagy átvonuló — barbár rajok betörése fenyegette a Nyugatot, ott állandó állam alakult, amelyen megakadtak a népvándorlás népei. A magyar állam gátján megtörttek a népvándorlás összes hullámai, s így nem boríthatták el Nyugat-Európát.

De van a magyarságnak *a maga és a Balkán szempontjából* is fontos világtörténelmi hivatása, szintén éppen hazánk földrajzi helyzeténél fogva: az, hogy a Nyugat kultúráját a maga képére gyúrva átadja a Balkánnak, hogy a Balkán népeinek szellemi és anyagi kultúrában vezetője legyen. A magyarság csak akkor tölti be igazi történelmi hivatását, s teljesíti kötelességét önmagával szemben is, ha most is vállalja ezt a szerepet. A magyar tudománynak, művészetnek, iparnak és kereskedelemnek kellene a vezető szerepet vinni a balkáni országokban, *ez a munka megérdemli azt, hogy nemzeti erőink jórésztét lekösse*. S mi a helyzet? Most, amikor a legerősebben kellene dolgoznunk a Balkánon, most, amikor kulturális kapcsolatainkat ki kellene építenünk s evvel biztosítanunk, elősegítenünk ipa-

runk és kereskedelmünk elhelyezkedését ott, sokkal kevesebb szervezet foglalkozik a balkáni országokkal, mint a legjelentéktelenebb nyugati államokkal. A nagy csapás után sem igyekszünk alaposan megismerni a szomszédos népeket!

Pedig a magyarságnak ezen a téren tradíciói vannak. Az Árpádok nagyszerű balkáni politikája természetesen nagy eredményeket ért el, mert ennek a magyar dinastiának megvolt a helyes politikai érzéke. Nemcsak hogy nem nyúlt a balkáni népek egyházaihoz, s nem tette térítő propagandával ellenségeivé ezeket a népeket, de a csatolt balkáni részeket lehetőleg odavaló vagy az ottaniakkal valamilyen kapcsolatban levő emberek kormányzására bízta. Az erdélyi fejedelmek bölcs politikája is közelebb hozta a balkáni népeket a magyarsághoz. Báthory Zsigmond nagy koncepciója, — egy nagy keleti összefogás, a keleti kis keresztyén népek összefogása a török ellen —, lelkesedéssel töltötte el az összes balkáni népeket, megmozgatta a bolgárokat is, akik Erdély fejedelmében bízva készek voltak Báthory zászlaja alatt küzdeni a szabadságért. Erdélyben nyomtatták az első románnyelvű könyveket, közöttük az első románnyelvű bibliát Erdély fejedelme, I. Rákóczi György adta ki 1648-ban. Brassó s más erdélyi városok a balkáni népek kereskedelmének és kulturális fejlődésének kiváló gócpontjai lettek. Később Buda jutott jelentős szerepre a balkáni népek művelődésének történetében, elsősorban román, szerb és bolgár nyomdai termékeivel. Sőt magyar ember, Széchenyi nyitotta meg a balkáni népek előtt a Nyugatot is. Az aldunai hajózás Széchenyi hatására indult meg 1834-ben, és így az ő tevékenységének köszönhető az, hogy a bolgárok és a románok összeköttetésbe kerültek a nyugati világgal: előttük állt a kitűnő dunai út, amely ezeknek a népeknek az országait kulturális és gazdasági téren egyszerre a Nyugathoz csatolta. A dunai út megnyitásával románok és bolgárok közvetlen kapcsolatba jutván a Nyugattal nemcsak gazdasági szempontból kedvezőbb viszonyok közé, de a nyugati eszmék hatása alá is kerültek, ami rendkívüli módon meggyorsította kulturális fejlődésüket s evvel felszabadulási moz-

galmukat is. Vagy milyen nagyszerű az a munka, amit Kossuth és emigráns társai rövid idő alatt Bulgáriában végeztek! Egy elmaradt keleti fészekben egyszerre megjelenik egy sereg művelt ember s értékes kulturális tevékenységet fejt ki a száműzetésben. Az első bolgár színjátszó társaság, zenekar az ő művük. Sőt a demokratikus, forradalmi szellemű emigránsok hatása nagy a bolgár szabadság-eszme fejlődésére is.

Ezeknek az emigránsoknak a diplomatája, Andrássy Gyula gróf lett később az Osztrák-Magyar Monarchia külügyminisztere. Ő az egyetlen Nyugat diplomatái között, aki alaposan ismeri és érti a balkáni viszonyokat. Vele vonulnak be a magyarok a Monarchia diplomáciájába, s mint a Balkán ügyeinek jobb ismerői igyekeznek ellensúlyozni a bécsi külpolitikában a viszonyoknak meg nem felelő erőszakoskodó, harcias szellemet. E magyar külpolitikuskok iskolájának utolsó harcosát, Tiszát tulajdonképpen az osztrák elgondolás győzelme tiporta el — Nagymagyarországgal együtt. Andrássy és követőinek koncepciója hasznára vált volna a Balkán népeinek!

Magyarország fővárosának szülötte az az ember is, aki először hatolt be Észak-Balkán legismeretlenebb zugaiba, hogy megismertesse a Balkán északi felét a világgal. *Kanitz Fülöp Félix* fedezte fel Európa számára Észak-Balkán földjét és népeit.

*

Nekünk magyaroknak mindenkire szükségünk van, mindenkit meg kell szerezniünk a magunk számára. Vissza kell hódítanunk a tőlünk elszakadtakat, sőt meg kell kísérelnünk visszahódítani még a halottakat is.

Most egy olyan emberről akarok beszélni, aki több tudomány alapjait rakta le, akinek országok és népek köszönhetnek és köszönnek sokat, akit ünnepeltek életében, s ünnepeltek most születésének százéves évfordulóján idegen tudós társaságok és idegen népek. S mi nem szóltunk semmit, mi nem vettünk részt az ünneplésben! Pedig nekünk kellett volna előljárnunk, hogy észrevegyék az ünneplők

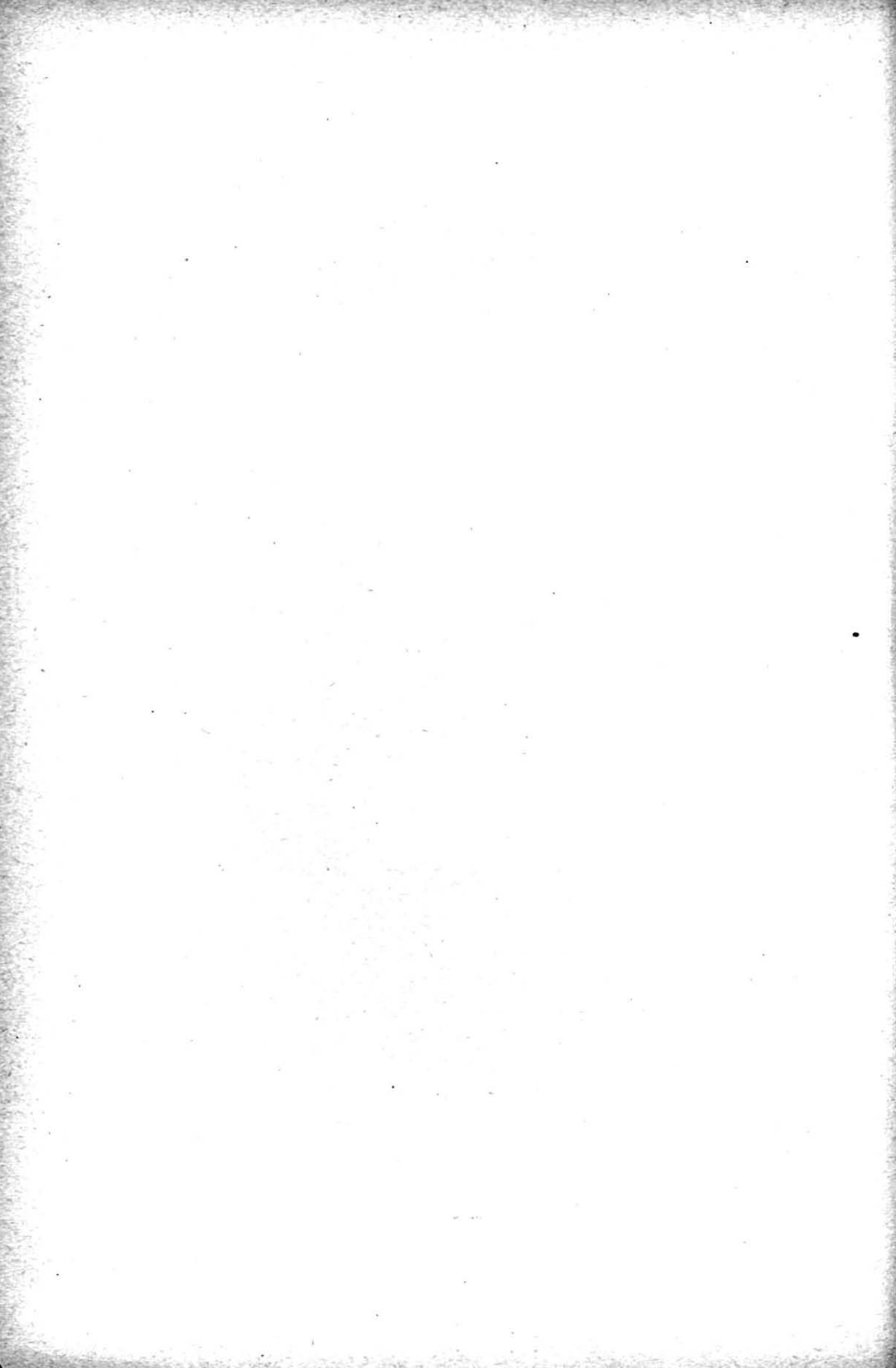
s ünnepeiken felemlegessék ők is, ország-világ hallja, hogy a magyar föld szülötte volt az az ember, akinek annyit köszönhetnek, s hirdetniük kell ezt itthon is, hogy megértsük belül s tudják kívül, hogy minden ember, tárgy, anyag, ami magyar talajból nőtt ki, mind a magyar föld, a magyar nép erejét hirdeti. Ha idegenbe kerül is, a miénk marad örökké. Ha idegen földre ment is, idegen nyelven írt is, a miénk. Mi, akik azelőtt nem tudtunk törődni az elszakadtakkal, most még haláluk után is visszaszerezük őket.

Ennek a könyvnek az egyik célja egy ilyen nagy halott visszahódítása. Hiszen ha élne, úgyis hozzánk állna magától is. Aki megismeri Kanitz életét és munkásságát, annak hinnie kell, hogy ha ma élne, a miénknek vallaná magát. Ez az ember, aki az akkor szerencsétlen helyzetben levő szerb és bolgár népnek hasznára igyekezett lenni, akit jótevőjüként tiszteltek e népek s jótevőjük is volt, mert nagy szíve egész melegével segíteni akart rajtuk, mert azokon akart segíteni, akik a legelnyomottabbak, a legüldözöttebbek, a legszerencsétlenebbek voltak, ha ma élne, mihozzánk állna, velünk lenne, a mi bajunkat hirdetné a világnak, mert van-e most nép a világon, amelyik nagyobb szükségben van, mint a miénk?

De más is köt bennünket ehhez az emberhez. Ő, akit a Balkán Kolumbusának neveztek, aki tudománnyal, a balkáni országok és népek felfedezésével, megismertetésével igyekezett a Nyugat, a Monarchia balkáni politikáját és balkáni kereskedelmét termékenyvé, eredményessé tenni, elsősorban a magyarság útmutatója. Mert *a nyugati népek közül elsősorban a magyarság útja vezet a Balkánra*, a magyarság kultúrája, ipara, kereskedelme kell hogy dolgozzék ott, tehát a magyarságnak van a legnagyobb szüksége arra, — ez az eredmény előfeltétele —, hogy megismerje a Balkánt. Ezért elsősorban nekünk magyaroknak kell értékelnünk és tanulmányoznunk Kanitz munkáit, a mi kötelességünk Kanitz munkásságának folytatása, a *Balkán-kutatás*.

Éppen azért, mert azt hiszem, hogy a magyarság útja a Balkánra vezet, tehát hogy minden alkalmat meg kell ragadni arra, hogy nálunk a Balkán és a Balkán-problémák iránt az érdeklődést mentől szélesebb körökben felkeltsük, alábbiakban — Kanitz munkásságával kapcsolatban — bővebben ismertetem a Balkán-kérdés, elsősorban a bolgár és a szerb kérdés fejlődését. Teszem tehát ezt nemcsak azért, mert Kanitz munkásságával összefügg, mert senki sem tett ennek a kérdésnek a megvilágításáért annyit, mint éppen ő, s mert ő volt az első, aki egész világosan látta ezt a kérdést, de teszem még inkább azért, mert a magyarságra nézve életkérdés a Balkán politikai, gazdasági, kultúrális élete multjának és jelenének ismerete. Kanitz látta meg s hirdette komoly formában először, hogy a balkáni népekkel nem szabad s nem lehet úgy játszani, mint a sakkfigurákkal, hanem meg kell ismerni őket, hogy Európának, amikor a Balkán felett ítélkezik s a balkáni népekkel gazdasági kapcsolatait igyekszik fejleszteni, figyelembe kell venni a balkáni viszonyokat. Ma már tudjuk, hogy mennyire igaza volt, tudjuk, hogy milyen szerencsétlenségek szülőoka volt az, hogy a békekonferenciák urai jórészt tájékozatlanok voltak. De nemcsak a Nyugat létérdekükben nem fenyegetett nagyhatalmai, mi sem voltunk eléggé tájékozottak! Sőt néhány, a világháború után megjelent munkából azt látom, hogy a ránk nézve végzetesen fontossá lett Balkán-kérdést ma is a régi szemüvegen keresztül felületesen és tévesen látjuk. Pedig ez a kérdés oly fontos ránk nézve, hogy ismerni s fejlődését folytonosan nyomon követni nemcsak államunk vezetőinek kell, de az egész magyar művelt közönségnek.

Ismétlem, Kanitz az első, aki világosan látja ezt a kérdést, s akinek munkái alapos tájékoztatást adnak. Tehát, amikor az alábbiakban életét és munkásságát tárgyalva bővebben ismertetem a bolgár és a szerb kérdés multját, Kanitz szellemének áldozok, felhasználom az alkalmat arra, hogy nálunk e kérdés iránt az eddiginél nagyobb érdeklődést keltsek.

ELSŐ RÉSZ

TANULMÁNYAI.

Kanitz Fülöp Félix 1829. augusztus 2-án született Óbudán.¹ A Kanitz-család, mint most, már akkor is jómódú és tekintélyes kereskedő-család volt Pesten és Budán. Fülöp atyja, Kanitz Emánuel is jómódú kereskedő volt. Dembitz Judittal való házasságából tíz gyermeke született, öt fiú és öt leány. Ma valóságos csapás az ilyen bő gyermekáldás. Öt fiú felnevelése s öt leány kiházasítása igen nagy gond. De a reformkor Magyarországon, a nagy lehetőségek és a nagy reménységek korában, ez nem volt súlyos kérdés. E kor Magyarországa nem ismerte a munkanélküliséget, várta az erőket, a dolgos kezet. Itt mindentől aranyat lehetett csinálni. Egy nagy összeköttetésű, jómódú kereskedő családnak minden lehetősége megvolt arra, hogy fiai révén csak növelje a vagyonát és a tekintélyét. A mi országunknak abban az időben szüksége volt a vállalkozó szellemű dolgozó emberekre. Így annak a három fiúnak a jövője, akik a család hagyományaihoz híven kereskedők lettek, biztosítva volt.

De a reformkorszak magyarságának minden rétege romantikus volt. Míg azelőtt az összes Kanitz-fiúból aligha válhatott volna más, mint kereskedő, erre utalták őket a hagyományok, a lehetőségek, — most nem ez történt. A kereskedő-család két fiát a rég kitört útról lecsábítja az új világ. Pest már nem a régi, csendes német város, ahol mindenki békésen folytatja apja mesterségét, hanem a magyar élet mozgalmas központja. A kereskedő gyermeke

¹ Kanitz bizonyítványait, rengeteg levelét, sok rávonatkozó újságcikket unokaöccse, *Kanitz Jakab* m. kir. kormányfőtanácsos bocsátotta rendelkezésemre, amivel lehetővé tette azt, hogy munkám teljesebb legyen.

nemcsak a békés polgárságot és szülei csendes, munkás életét látja, hanem a reformkor lázas politikai és szellemi mozgalmait is. Egy kort, amelyben mindenki valami újat, valami nagyot akar. Az öregek még csak a hasznos részét látják ennek az újjászületési mozgalomnak, — a gazdasági lehetőségek növekedését, a fiatalok már az ideális részét is érzik, — a köz iránti érdeklődést s a szellemi mozgalmak előretörését. Így érthető azután, hogy e tekintélyes kereskedő-család két fiának már egészen más ambíciói vannak, mint elődeiknek. Az egyik fiút az államhivatali pálya csábítja el a kereskedői körből. De még távolabb jutott a másik fiú, Fülöp. Ő teljesen e minden szépért s jóért önzetlenül lelkesedni tudó kor gyermeke volt. Azé a koré, amelyben a fiúkat egy világ választja el az apáktól. Amikor az apák még a kitaposott, kényelmes úton járnak, a rég megszokott munkával akarnak használni családjuknak és a köznek, a fiúk meg új utakat akarnak törni, az ismeretlen felé rohannak, amelyben előttük lebeg a távoli cél, nem a csendes, nyugodt élet, békés családi kör, de az új alkotások lehetősége.

Kanitz Fülöp művész akart lenni. Nem véletlenségből sodródott messze a nyugodt, békés pesti kereskedői körtől, már gyermekkorában művészi hajlandóságai voltak. S gyermekora önzetlen, ideális felfogását csodálatosan meg tudta őrizni késői öregségéig. Soha nem volt benne semmi praktikus, soha semmiből nem csinált magának hasznot, mindig mindenkinek adni akart csak, sohase kapni, így érthető, hogy mind maig lekötelezettjei maradtak egyének és népek. Mindig el volt foglalva, s így sohasem volt módja magával foglalkozni, nem is házasodott meg, mert szeretetét már teljesen lefoglalta a tudománya és az a sok ember, akiknek használni akart és tudott.

Leendő életpályáját, mint mondtuk, maga kívánta. Művészi hajlamai már gyermekkorában olyan erősen jelentkeztek, hogy szüleinek is észre kellett venniük. Atyja meg is tett mindent, hogy fia tehetségeit ápolja. Már mint kis gyermek kiváló zenei érzékének adta tanújelét. Atyja tanította is hegedülni, együtt tanult Joachimmal, a később

híressé vált nagy hegedűművésszel. Már gyermekkorában kitűnt kiváló rajzolótehetségével is, ami a művészi pályára hajtotta. 1842-ben elvégezvén az «Öfölsége szabadalmazta izraelita rendes főtanoda» «II. évfolyamatú negyedik osztályát»¹ (anyja ekkor halt meg, apja már előbb), a következő év tavaszán, 1843. május 1-én, tehát 14 éves korában beállt Grimm Vince litográfiai intézetébe «Greveur Praktikant»-nak. Mestere, Grimm Vince, maga is nagyon művelt s a magyar művészvilágban szerepet játszó ember volt. Treforttal, Serényi gróffal és Lukács Móriccal ő alapította a Pesti Műegyletet,² műkereskedése is volt (1843-ig).³ Ennek a szabadságharcban is tevékeny részt vevő⁴ Grimm Vincének a háza tudósok és művészek gyakori találkozóhelye volt, akik közül különösen kettő hatott Grimm ifjú munkatársára, Kanitzra, és pedig József nádor legkisebb fiának, József főhercegnek a nevelője, Häufler József Vince, az ismert topográfus és etnográfus, és Kiss Ferenc, a kiváló régész, egyetemi tanár. Az utóbbi számára Kanitz már 1845-ben, 16 éves korában elkészítette néhány archeológiai illusztráció rajzát és kővésetét.⁵ Ilyen környezetben nemcsak a rajzolásban tökéletesíthette magát, de művelődhetett is, meg a tudomány és a művészet iránti érdeklődése is fokozódott. Grimmnek 1847. április 15-én kiállított bizonyítványa szerint Kanitz nála hétnegyed év után ügyessége és szorgalma által «Salair» lett. Amikor 1845. augusztusában Grimm fuzionált Walzel Ágost Fr.-el, s az utóbbi vette át a vezetést, Kanitz továbbra is ott maradt egészen 1847. április 20-ig. Tehát négy évig dolgozott egyazon litográfiai intézetnél. Walzel bizonyítványa szerint Kanitz graveur

¹ A bizonyítvány magyarnyelvű szövegében magyarosan *Kánicz*. Maga is, még 1848-ban Bécsben is így írja alá rajzait.

² *Lyka Károly*, A táblabíró-világ művészete. Budapest, 1922. I. 18.

³ U. o. IV. 109.

⁴ A Kossuth-bankó készítője, majd 1849-ben ő ásta el Szemerével és Házmánál a koronajelvényeket. Mint emigráns Törökországban mohamedán hitre tért és Aleppóban telepedett le. A kiegyezés után hazatérve visszavonulva élt. Csak egyszer szerepelt még: Löventhallal és Szénnel Párizsban megnyerte a sakk-világbajnokságot. Vasárnapi Ujság, 1872. 3.

⁵ *Wurzbach C.*, Biographisches Lexicon des Kaiserthums Österreich. Wien, X (1863) 435—437.

ügyes, talentumos, a művészetet szerető, jómodorú ember. Ezután Bécsbe ment, ahol Singer Eduard litográfiai intézetében dolgozott 1847. május 1-től 1848. augusztus 19-ig.

Ekkor, tizenkilenc éves korában, a lipcsei *Illustrirte Zeitung* munkatársa lett s az is maradt élete végéig. Ennek az értékes hetilapnak már az 1848-i (XI.) kötetében találunk kitűnő rajzokat, amelyeket Kanitz küldött be. Ekkor még magyarosan Kánicznak írja a nevét. Az *Illustrirte Zeitung* 1848. okt. 1-i (274.) számában a «Briefwechsel mit allen für Alle»-ben ezt olvassuk: «Herrn F. Kánicz in Wien. — Erhalten und angenommen. Da Sie uns in Ihrem vorletzten Schreiben eine nähere Adresse nicht angegeben hatten, so haben wir einen Brief unter Ihrer Adresse post restante Wien abgehen lassen.» Itt arról a rajzról van szó, amely a hetilap 1848. dec. 30-i (287.) számában jelent meg, a 429. lapon evvel az aláírással: «Der Brand der k. k. Bibliothekgebäudes und der Augustienerkirche in Wien. Nach einer Originalaufnahme von der Terasse des k. k. Hofburggartens von Filip Kánicz.» Ettől kezdve sűrűn küldi Kanitz szép és értékes rajzait. Természetesen nem kell azt hinnünk, hogy valami rendes fizetési állása volt az *Illustrirte Zeitung*-nál. Ez abban az időben nem is volt szokásos. Akinek anyaga volt, beküldte, s ha megfelelt, a szerkesztőség elfogadta s felkérte a szerzőt, hogy mentől gyakrabban küldjön cikkeket és rajzokat, — és darabonként fizetett.¹

Kanitz közreműködését szívesen fogadta az *Illustrirte Zeitung* szerkesztősége, annál is inkább, mert ez a munkatárs folyton tanult, fejlődött, nemcsak művészettörténeti ismereteit növelte, de általános műveltségét is. Nyugat-Európában utazgatott. Különösen Münchenben és Nürnbergben tartózkodott hosszabb ideig. Nürnbergben a gótika atyamestere, Heideloff Sándor, a középkori művészet iránti érdeklődését keltette fel. Itt a «nürnbergi Bauhütte» tiszteletbeli tagja lett. Innen visszatért Bécsbe, ahol Carrarával

¹ A Kanitz és az *Illustrirte Zeitung* kapcsolatára vonatkozó anyagot dr. Weber Wolfgangnak köszönöm, aki két terjedelmes levélben tájékoztatott. Kanitz és Weber J. J. viszonyáról l. *Weber W.*: Johann Jakob Weber. Leipzig, 1928, 88—89.

került kapcsolatba, aki az építészetet és a művészettörténetet kedveltette meg vele. Ilyen irányú tanulmányok céljából többször utazgatott, volt Isztriában, Horvátországban, Krakóban és Észak-Németországban. 1855-ben Drezdába költözött és itt folytatta művészettörténeti tanulmányait. Ugyanez év őszén Párizsba is elment,

Kanitz Fülöp Félix (1874-ben).

hogyan megnézze a művészeti és iparművészeti kiállítást. A következő, 1856. évben visszatért Bécsbe.¹

Rajzolótehetsége, képzettsége és nagy műveltsége az *Illustrirte Zeitung*nak igen fontos munkatársává tették. Ezt — e lapban megjelent sok rajzán kívül — a

¹ Wurzbach, *Biographisches Lexicon*. X (1863) 436.

legvilágosabban mutatja az, hogy már 1856-ban annyira megbecsülték, hogy a hetilap ez év novemberében öt küldötte ki Ferenc József és Erzsébet északolaszországi utazásairól szóló tudósítások illusztrációinak elkészítésére. Ez az út 1856. november 17-től a következő év márciusának 12-ig tartott. Az volt a célja, hogy az uralkodópár személyes megjelenésével nyerje meg olasz alattvalói szívét. Az Ill. Ztg. 1856. nov. 22-i (699.) száma elmondja, hogy ez az utazás nagyon fontos, s ezért bőven óhajtja ismertetni a folyóirat. Külön mellékleteket fog tehát adni, s ezért Olaszországba küldi «*artistische Berichterstatter*»-jét. Hasonló titulussal emlegeti Kanitzot a lap 1857. május 9-i számában is, ahol ezt olvassuk: «Die landwirtschaftlichen Abbildungen von der Hand *unseres* artistischen Bevollmächtigten in Wien, Herrn Filip Kanitz, werden das Verständnis erleichtern...» Olaszországi munkásságának eredménye az Ill. Ztg. 8 és 16 oldalas «Kaiserreise» c. nyolc darab mellékletében 42 kép (az 1857. jan. 3-tól március 28-ig terjedő számokban).

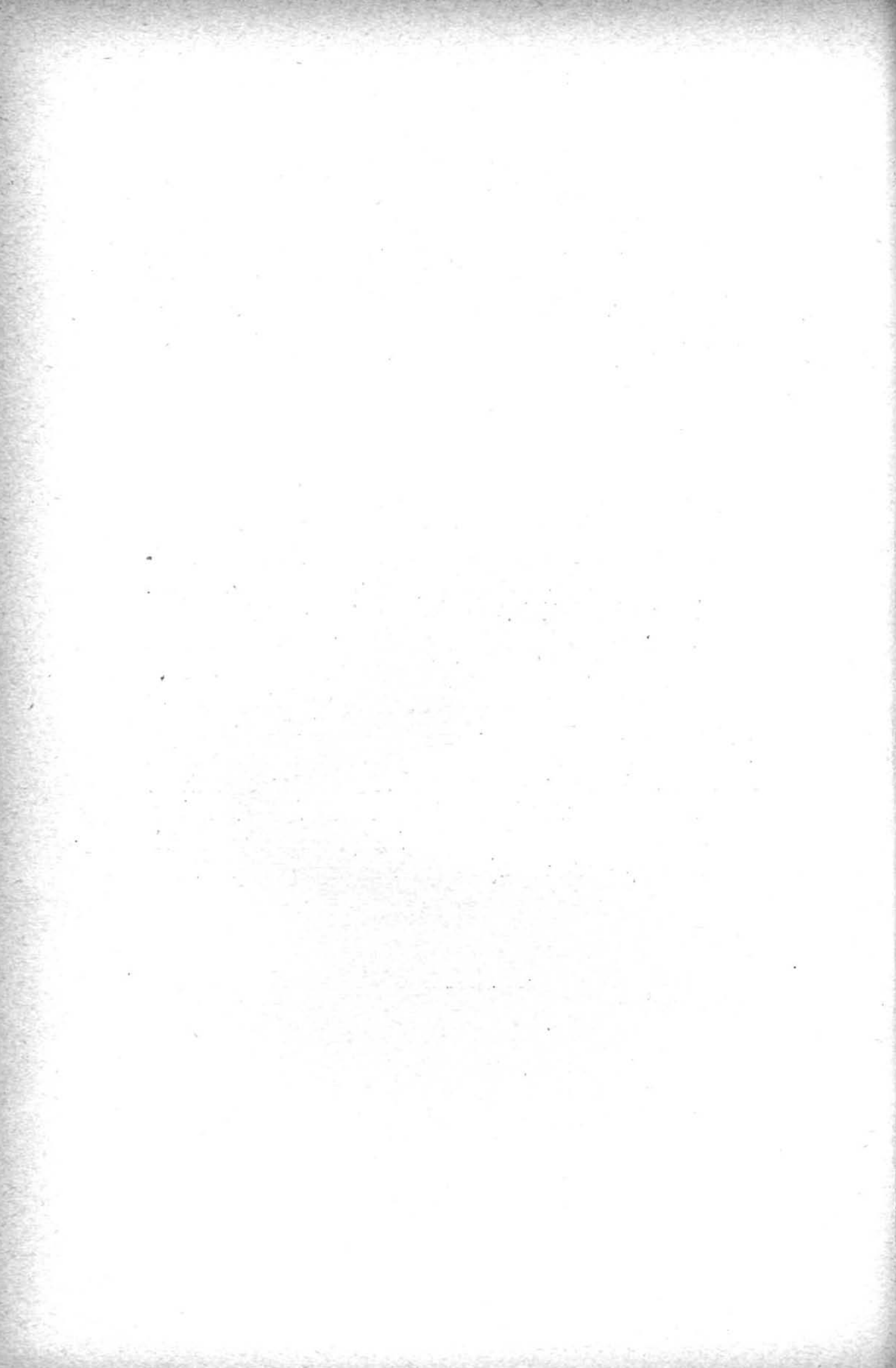
Kanitz ekkor 27 éves volt. Négyévi gyakorlati tanulás után nyolc évig elméleti tudását egészítette ki. A kiváló graveur és rajzoló művészettörténeti tanulmányait a legkiválóbb iskolákban végezte. Bécs, München, Nürnberg és Drezda a múlt század közepén is a legalkalmasabb központok voltak annak, aki művészettörténeti tanulmányokat akart folytatni. Gyermekkorában a topográfia, néprajz és régészet művelői, Häufler és Kiss Ferenc, ifjúkorában a művészettörténet, elsősorban az építészet és a régészet olyan kiválóságai, mint Heideloff és Carrara voltak a tanítói és ösztönzői. Vele született művészi tehetsége és óriási munkakedve, mestereinek tanításai és ösztönző hatása által nagy munkára felkészülten került a férfikorba, amikor megkezdődött alkotásainak a sorozata.

*

Olaszországi útjáról visszatérve, a következő évben ismét nagy feladattal bízta meg az Ill. Ztg., amely sorsdöntő lett Kanitz életében. 1858-ban a Nyugat-Balkán népei

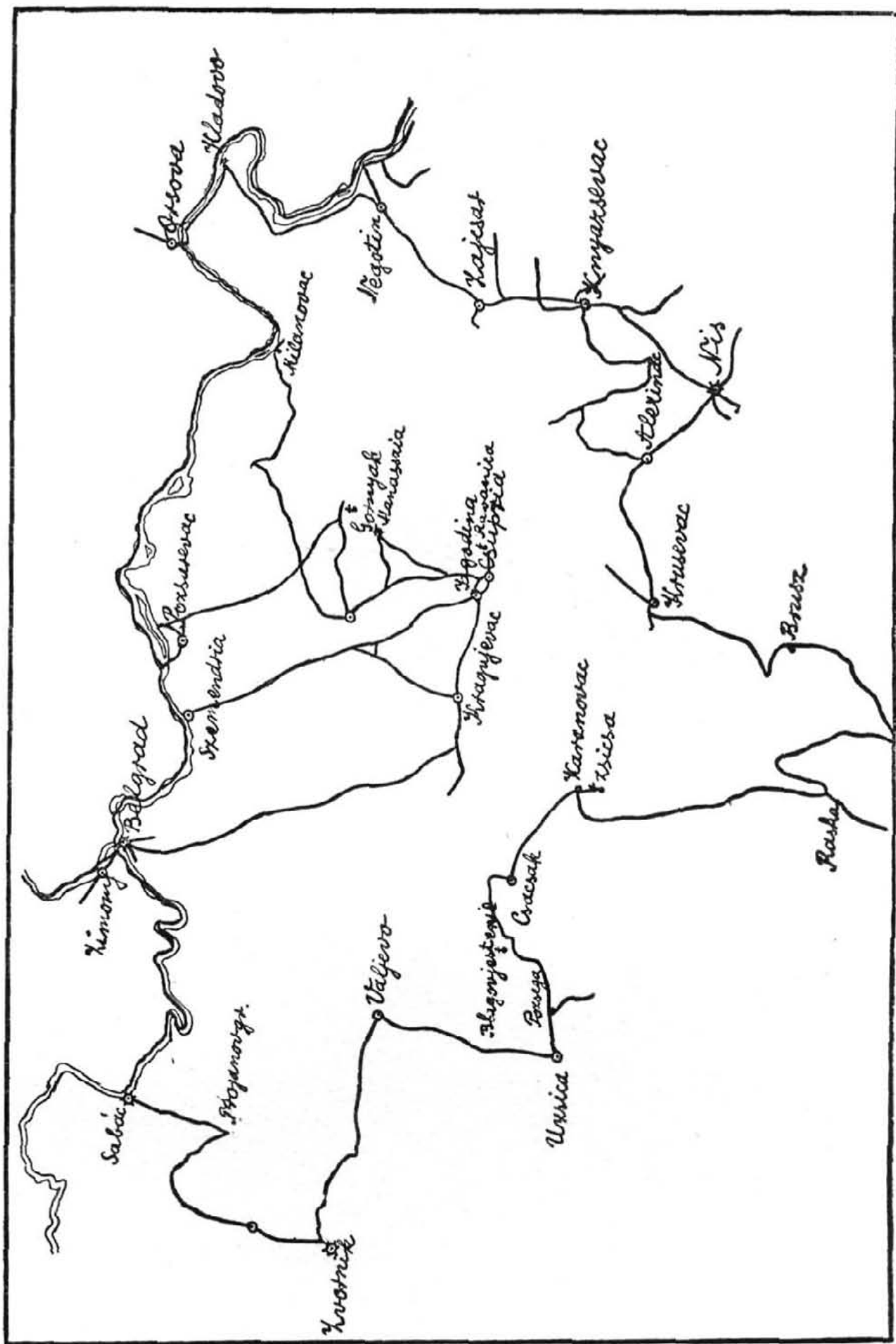
forrongtak. A lázadás kezdett túlmenni a szokásos lázongások méretein, s így a Nyugat érdeklődése a Balkán felé fordult. Az Ill. Ztg. megbízta Kanitzot, hogy utazzék a Balkánra, s a helyszínen készített rajzaival lássa el a folyóiratot. Mint képzett ember, aki igen jól rajzolt, alkalmas volt erre a munkára. Beutazta a harc színterét, járt Boszniában, Hercegovinában, Montenegróban, majd Dalmáciában is. Nem elégedett meg azzal, hogy megnézte és lerajzolta a lázadás színterét, de igyekezett alaposan bejárni e jórészt ismeretlen területeket, megfigyelni a földet és lakóit. Montenegrói utazása alatt eljutott Cettinjébe is, ahol Danilo fejedelem és Darinka fejedelemnő is fogadták. Erről az utazásáról írt cikkei és rajzai 1858—1859-ben jelentek meg az Ill. Ztg.-ban «Reiseskizze aus Bosnien und Montenegro» címen. (Ezenkívül 1858-ban még egy sereg rajz Hercegovinából és Dalmáciából, ez év januárjában, és szeptembertől fogva pedig bécsi rajzai is.)

Ez a nyugat-balkáni útja nemcsak azért fontos, mert innen igen értékes rajzokat közölt, de főleg azért, mert ekkor látta először világosan, hogy milyen hiányosak az európai tudománynak a Balkánra vonatkozó földrajzi, néprajzi stb. ismeretei, milyen tévesek és hiányosak a térképek. Az ismeretlen felé törekvés, az alkotás vágya elfogta Kanitzot — megszületett az *utazó*. Új, ismeretlen világot látott, amely itt, művelt országok szomszédságában teljesen felkutatatlan, s így gazdag, új és értékes anyagot kínál.

A KUTATÓ.

UTAZÁSOK 1859—1883.

Kanitz F. szerbiai utazásai 1859—1867.

Szerbiai utazásai.

Amikor újságírói útjáról hazatér, már világosan látja, hogy mi lesz a jövő életpályája. Már el is határozza magát, hogy visszatér a Balkánra, és pedig tudományos céllal. Tekintete Szerbiára esett, s már fel akar készülni útjára, előtanulmányokat végezni, hogy teljes tudományos fegyverzetben fogjon a dolgához. Amit korábban Szerbiáról tudhattak, ő mind tudta. *Ami Boué*, későbbi bizalmas barátja munkáin¹ kívül átnézte gr. Schmettau 1742-ben megjelent memoirjait, a bécsi Kriegsarchiv anyagát, Schweigger 1613-ban megjelent útleírását, Herder Pesten (1835) megjelent «Bergmännische Reise in Serbien» c. művét, Ranke «Die Serbische Revolution»-ját, Schafarik «Slavische Alterthümer»-jét, és az egész, korábban ismeretes földrajzi irodalmat.

Tehát irodalmi felkészültsége igen jó volt. Emellett utazásai közben is állandóan gyarapította bibliográfiai ismereteit, elolvasott minden munkát, ami az általa felkutatott területre vonatkozott, így a szerb munkákat is.

Olvasmányai már eleve meggyőzték arról, hogy nem sokat tud a világ arról a területről, amelyet fel akar kutatni. Még inkább látta ezt a helyszínen. Már első utazása alkalmával arra az eredményre jutott, amit 1866-ban így fejezett ki: «Közvetlenül kapuink előtt gazdag, sűrűn lakott területek vannak, amelyek a legújabb térképeinken sem sokkal jobban vannak feltüntetve, mint a Nílus legújabbán ismertté lett forrásvidéke.»² Annál nagyobb buzgalommal igyekezett a hiányt a 30 éves Kanitz pótolni.

¹ La Turquie d'Europe. Paris, 1840

² Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Ausgeführt im Jahre 1864 von F. Kanitz. Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Classe. XVII (1868) 2.

Az 1858-i utazás tapasztalatai vitték a következő évben a Balkánra: azt látta, hogy a térképeken üresen hagyott nagy darabokon városok és falvak, hegyek és folyók vannak, ami meg a térképeken található, az jórészt hibás. De amikor Szerbiába ért, érdeklődésének a köre nagyon kiszélesült. Csak azért ment Szerbiába, hogy felfedezze, megismerje ezt az országot geográfiai szempontból, de amikor odaért, azt látta, hogy felfedezésre vár a szerb föld mellett a szerb nép is. Azt látja, hogy hiányzik Szerbiának és lakosságának, történetének és emlékeinek, népi és városi életének, valamint politikai, egyházi és katonai viszonyai fejlődésének összefoglaló leírása.¹ Már pedig nagyon is fontos az, hogy Nyugat-Európa, a Balkán-kérdés ítélőbírája ezt ismerje. Tehát ő ezt a hiányt akarja pótolni.

Valóban ebben a korban Európa a török uralom vagy török fennhatóság alatt lévő keresztyén népeknek a portánál közbenjáró védelmezője, sőt sok esetben a törökök s e népek között ítélőbíró volt. Szerbia 1859-ben, amikor Kanitz először került ebbe a kis országba, még nem volt teljesen független fejedelemség. A krími háborút követő párizsi kongresszus (1856) igyekezett rendezni a Balkán-kérdést. Törökországgal szemben biztosították a hatalmak a félig szabad kis balkáni államok (Moldva, Oláhország, Szerbia és Montenegró) jogait. Ennek a megállapodásnak azonban csak a hátrányait érezte Törökország. A teljesen felszabadulni vágyó kis balkáni államcskák Törökországgal szemben mindig garantált jogaikra hivatkoztak, s a nagyhatalmak mindig készek is voltak megvédeni ezeket a jogokat, de magukra nem tartották kötelező erejűeknek a kis államcskák a párizsi határozatokat. Törökország rovására folyton új meg új jogokat erőszakoltak ki maguknak, s amikor a törökök a szerződésekre hivatkoztak, vagy megtorlással fenyegetődtek, a nagyhatalmak, néha ugyan hosszabb huza-vona után, mindig a törökök ellen foglaltak állást. Az idő a kis balkáni népek malmára hajtotta a vizet, de segített rajtuk a török rendszer züllöttsége is, még

¹ *Kanitz F.* Serbien. Leipzig. 1868, VI.

inkább az európai nagy népek külpolitikájának szervezetlen volta. Kétségtelen, hogy azokat a sikereket, amelyeket a balkáni népecskék a párizsi kongresszus után értek, elsősorban az a versengés tette lehetővé, amely Oroszország és Ausztria-Magyarország között folyt.

Ebből elsősorban Szerbia húzott hasznot. Szerbia első fejedelmi családját, a Karagyorgyevicsokat Ausztria-Magyarország támogatta. Maga az első fejedelem, Kara Gyorgye Magyarországra menekült 1813-ban. Utána Obrenovics Milos ismét fölszabadította a török járom alól az országot, de (1817-től uralkodott) 1839-ben alattvalói az orosz diplomácia segítségével száműzték. Ugyanígy járt 1842-ben fia, Mihály is. Ekkor Kara Gyorgye fia, Sándor lett a fejedelem, aki családi hagyományait követve ismét Ausztria pártfogását kereste, s igyekezett Oroszország befolyásától mentesíteni országát, hogy teljes mértékben támaszkodhassék Ausztria segítségére.

1858-ban Szerbia teljesen új útra tért. A szkupstina letette a teljesen idegen befolyás alatt álló Karagyorgyevics Sándort és visszahívta az öreg Obrenovics Milost, akit halála után, 1860-ban fia, Mihály követett.

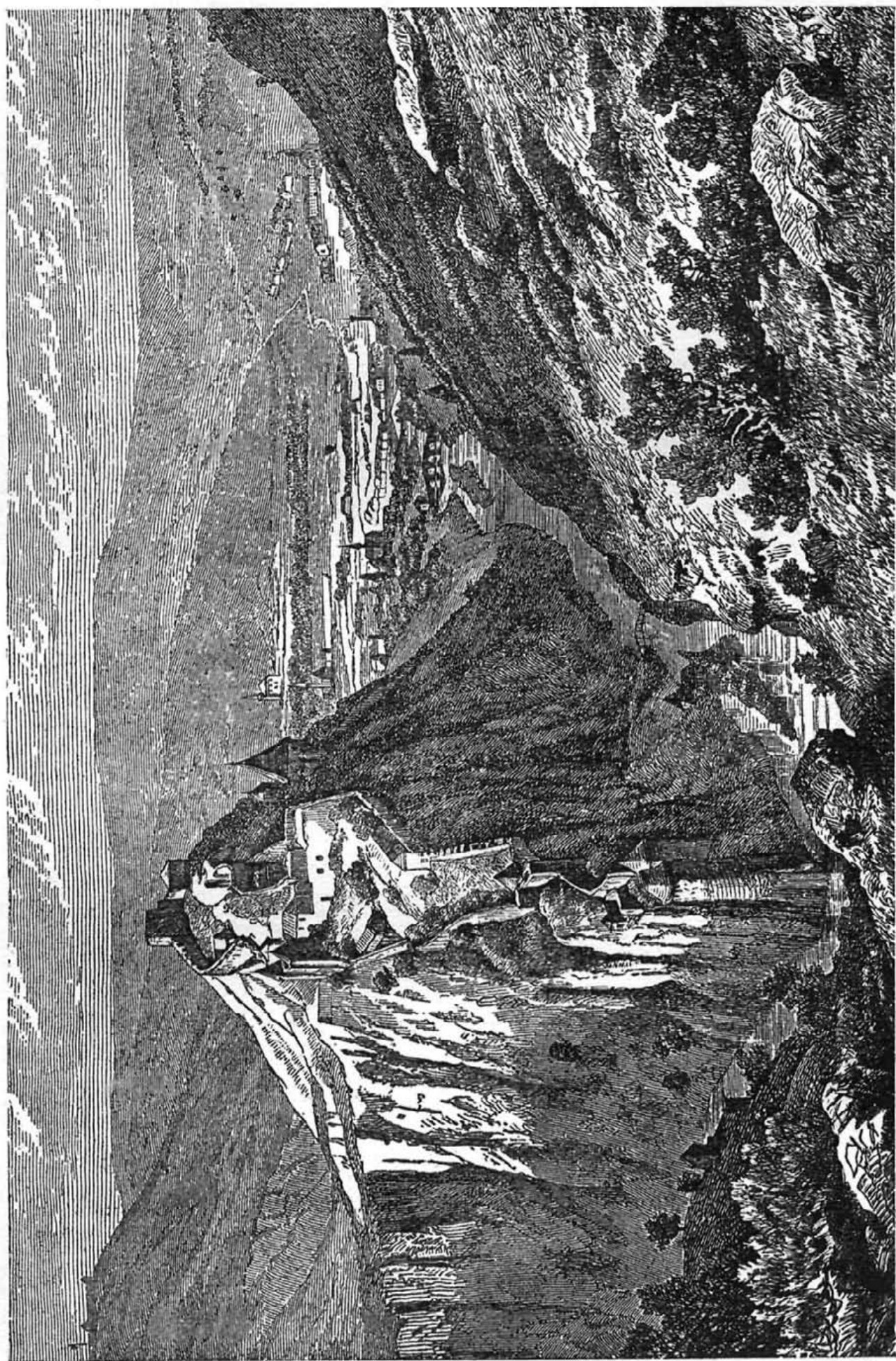
Az Obrenovicsok, akik Kanitz első utazása idején kerültek ismét trónra, különösen a nyugati tanulmányútjain sokat tapasztalt Mihály fejedelem, Szerbia gazdasági és kulturális fejlődésének a megalapozói. Mihály fejedelem természetesen mindent elkövetett, hogy Szerbiát teljesen független állammá tegye. Neki, aki a legfontosabb dolognak az ország gazdasági fejlődését tartotta, leginkább kellett látnia, hogy milyen akadálya ennek az, hogy az erösségek még mindig a törökök kezében voltak. Hiszen éppen a legnagyobb kereskedelmi központok lakóinak a nyakán ült a török várórség. Amikor 1862-ben — a török és a szerb lakosság egy csetepatéja után — a törökök ágyúkkal lövették Belgrádot, mire a kereskedelmi élet ott egyszerre megállt, kitűnt, hogy a szerb kérdés egyáltalán nincs elintézve a párizsi kongresszus határozataival. A nagyhatalmaknak az események hatására összegyűlt képviselői 1862-ben úgy határoztak, hogy szerb városokban nem lakhatnak törökök,

Szokol és Uzsica (1. kép) várait lerombolják, de Belgrád, Szemendria, Sabác és Fetiszlám (Kladovo) várait még mindig törökök tartják megszállva.

Ilyen eseményeknek kellett történniük, hogy Európa közvéleménye és kormányai egy-egy percre helyes képet kapjanak Szerbia viszonyairól. De Európa csak a kedélyeket akarta lecsillapítani, mint fentebb láttuk, mindkét félnek tett valami engedményt, s amikor a konfliktust úgyahogy elsimította, ismét a feledés és az ismeretlenség homályába merült a Balkán. Amíg Kanitz munkái meg nem jelentek, nem volt könyv (egy-egy értékesebb könyv volt ugyan, de szerb nyelven), amely Szerbiát és a szerb népet megismertette volna a világgal. A 60-as években megjelent néhány munkának csak az volt a célja, hogy a keresztyénség ügye iránt nagyobb érdeklődést keltsenek Angliában és Franciaországban. Kanitz látta először, hogy szükség van Szerbia behatóbb historiko-etnográfiai felkutatására.

Amikor 1859-ben először járt Szerbiában, már látta, hogy munkája nem maradhat egyetlen rövid utazás alatt tapasztaltak keretei között. 1860-ban ismét Szerbiában találjuk, szintúgy 1861-ben.

Utazásai felkeltették a szerb hivatalos körök figyelmét. Érthetően. A szerb nemzeti felbuzdulás legszebb kora ez. Az a kor, amelyben ez a kis nemzet még nem akart semmi mást, csak azt, hogy teljesen felszabaduljon a félévezredes török iga alól, hogy az önálló nemzeti fejlődés útjára térhessen, és Ausztria volt a szerb törekvéseknek legnagyobb, állandó istápolója. Az Obrenovicsok bevontak minden értékes erőt az állam szervezésének munkájába. A legfontosabb, tervszerűen folytatott politikai céljuk az ország teljes függetlensége s belső szervezése volt. A legfőbb gondjuk az, hogy a félévezredes török uralom alatt a komoly munkától elszokott nép dologhoz szokják. A szerb népben nincs meg a bolgár ember korlátlan munkaszeretete; a bolgár dolgozik, folyton dolgozik, mert sajnálja elvesztegetni az időt másra, a szerb meg gondolkozik azon, hogy érdemes-e dolgozni. Kanitz is hall olyan kijelentéseket, hogy nem érdemes dol-

I. kép. Uzsica vára.

gozni, hiszen ha gazdagabbak, abból csak a töröknek van haszna. Obrenovics Mihály modern fejedelemhez méltóan arra törekedett, hogy munkára szoktassa a népet. Boldog örömmel állapítja meg a fejedelem az eredményt 1864-ben: «Örömmel jegyzem meg, hogy a nép az utóbbi években munkásabb volt, mint előbb, s hogy bár az utóbbi két évben szárazság volt, Szerbia kivitele még sohase volt oly nagy, mint éppen ebben a két évben.» (Annál nagyobb szomorúsággal jegyzi meg a fejedelem, hogy az erdők pusztítása tovább folyik.)¹ Ugyanilyen építőmunka folyik a szellemi kultúra terén, általános az irodalmi és tudományos fellendülés.

Így érthető azután, hogy Kanitz, az idegen, aki Szerbia földjét és népét tanulmányozta s meg akarta ismertetni a világgal, a szerb tudományos és hivatalos körök teljes támogatását élvezte. Amellett, hogy Nyugaton a szakemberek buzdították a munkára, — elsősorban Kiepert levelezik s folytonosan tanácskozik vele leveleiben (Kiepertnek 15 Kanitzhoz intézett levele van Kanitz hagyatékában, az első levél 1863. május 21-én, az utolsó 1894. december 4-én kelt), szintúgy Ami Boué is —, Szerbiában is barátságban van a tudományos élet vezető férfiival. Így Vuk Karadzics hagyatékában is több levél szól Kanitzról,² szintúgy Schafarik Jankónak hozzá intézett levelei a legkomolyabb barátságról tanuskodnak, de ismerős Cukics közoktatásügyi miniszterrel s másokkal is. A hivatalos támogatás is teljes volt. A szerb közoktatásügyi minisztérium már 1861. szeptember 11-én kelt levelében értesíti a «Društvo Srpske Slovesnosti»=szerb irodalmi társaságot, hogy Kanitz egy Szerbiáról szóló munkát akar kiadni, s véleményt kér, hogy hogyan támogassa a kiadványt. A társaság már szeptember 27-i ülésén foglalkozik ezzel az üggyel, amikor egy héttagú bizottság írásban tesz jelentést, amely szerint átnézték a munkát s kiadásra ajánlják.³

Ugyanebben az 1861. évben megjelent a bécsi Aka-

¹ *Kanitz F.*: Serbien. Leipzig, 1868, 556—7.

² Vasić Miloje, Feliks Kanitz. Srpski Knjiž. Glasnik XXVII (1929) 592.

³ Danica, 1861, 480.

démia Sitzungsberichtjeiben az első tudományos értekezése. (Eddig csak az *Illustr. Ztg.*-ban jelentek meg kisebb cikkei Szerbiáról): «Die römischen Funde in Serbien.»¹ Kartográfiai anyagából pedig Viquesnel «Voyage dans la Turquie d'Europe» (Paris. 1862) közöl hegyláncprofilokat. (Profils de montagnes dessinés par Mr. F. Kanitz pendant son voyage en Servie en 1861.)

A következő 1862. évben Kanitz ismét Szerbiában dolgozott. Ekkor jelent meg az első önálló könyve: «Serbiens byzantinische Monumente. Mit allerhöchster Genehmigung Seiner Kais.-Königl. apostolischen Majestät Franz Joseph I.»² Nagy fólióalakú díszes kiállítású könyv ez (11 táblával), benne a szerbiai templomok terveit, szerkezetét és dekorációját dolgozza fel, majd történelmi-topográfiai leírást ad Szemendria, Ravanica, Manasszia, Zsicsa, Krusevac és Sztudencia emlékeiről nagyon értékes rajzokkal. Az egykorú német ismertetések csodálattal adóznak Kanitznak, hogy három útján, olyan nehéz viszonyok között, ilyen nagyszerű anyagot szerzett össze.

Már itt nemcsak a minden akadállyal megküzdő és nagyon képzett emberként áll előttünk Kanitz, hanem, mint egyik kritikusa mondja, „feinfühler Mann“ is. Könyvét nemcsak a megjelenése idején írott sok-sok ismertetés mondja fontos és értékes műnek, de ilyenek találja a hivatalos művészettörténet is, így Lübcke, a híres lipcsei professzor azt írja róla, hogy Kanitz munkájával a művészettörténetben nagyon is érezhető hiányt pótolta.³ Az elismerés a munkához méltó formában megnyilvánult abban is, hogy I. Ferenc József a tudomány és művészet nagy aranyérmével, majd 1864-ben Drezdában János szász király a „virtuti et ingenio“ nagy aranyérmével tüntette ki.

A könyv a német kiadással egyidejűleg szerbül is meg-

¹ Sitzungsber. Akad. Wien. Phil.-hist. Classe. XXXVI (1861) 195—203. (Három táblával.)

² Serbiens byzantinische Monumente. Gezeichnet und geschrieben von F. Kanitz. Wien, 1862.

³ Lübcke, Geschichte der Architektur. IV. Aufl. Leipzig, 1870. V. ö. Kanitz F., Donau-Bulgarien und der Balkan. III. Leipzig, 1879, 333.

jelent, jóbarátja, Szandics Sándor fordításában.¹ A Danica és a szerb napilapok hálás örömmel üdvözlik a könyvet s ajánlják honfitársaiknak. Nem a szerb hivatalos körökön, hanem a fiatal állam viszonyain múlt, hogy nem fogyhatott valami nagyon a szerb kiadás, t. i. a Danica 1863-ban panasolja, hogy csak 11 példány fogyott el,² majd 1868-ban, amikor Kanitznak egy másik munkáját magasztalja s Kanitzot a szerb népre nagyon hasznos tudósnak, a szerb nép barátjának mondja, elpanaszolja, hogy ennek az embernek szerbül megjelent értékes könyvét, amely Szerbia bizánci emlékeiről szól, alig 20—30 példányban vették meg, holott a könyv német kiadásából többszáz példány fogyott el.³

Hogy milyen nagy hatással volt ez a munka a szerb nép vezetőire, mutatja az, hogy törvényt hoztak, amely elrendelte, hogy az új templomokat bizánci stílusban építsék.

A következő, 1863. évben Kanitz folytatja művészettörténeti kutatásait. Ez évben a szerb lapok «Serbiens byzantinische Monumente» c. művét ajánlván értesítik honfitársaikat, hogy Kanitz a fruskagorai szerb emlékeket akarja kutatni, s felszólítanak minden jó szerbet, hogy támogassák útjában. Szerémségi útjának eredményeit felhasználva már az összes szerb építészeti emlékek alapján igyekszik teljes képet rajzolni a szerb templomépítészetről egyik értekezésében, amely «Über alt- und neuserbische Kirchenbaukunst» (mit 2 Tafeln) címen 1864-ben jelent meg.⁴

1863-ban utazásai mellett már eredményei publikálásában is élénk tevékenységet fejt ki. A napi és hetilapokban közölt cikkein kívül ez évben jelentek meg: szerbiai kartográfiai eredményeiről szóló akadémiai értekezése,⁵ «Die

¹ Vizantijski Spomenici po Srbiji. Beč, 1862.

² Danica, 1863, 570. l.

³ Danica, 1868, 237. l.

⁴ Sitzungsber. Akad. Wien, Philos.-hist. Classe. XLV (1864) 3—13. Szerb fordítása Danica, 1864, 366—68, 380—83.

⁵ Beiträge zur Kartographie des Fürstenthums Serbien, gesammelt auf seinen Reisen in den Jahren 1859, 1860, 1861. (Mit 1 Karte.) Sitzungsber. Akad. Wien, Mathem.-naturw. Classe. XLVII (1863) 79—85.

Zinzaren»¹ és «Serbische Fragmente» c.² értékes cikkei. Utazásai s említett közleményei egész Európában a nagyközönség körében éppolyan nagy érdeklődést keltettek, mint a tudományos világban. Az érdeklődés fenntartását nemcsak az utazásairól írott cikkek biztosították, hanem a kitűnő illusztrációk is. Állandóan közölt illusztrációkat német, francia stb. képes hetilapokban.

Még inkább növelte az érdeklődést Kanitz munkássága iránt az, hogy a Balkán-kérdés éppen e korban mind érdekesebbé vált. Így azután a hivatalos körök is hamarosan észrevették, hogy a kutatómunka hasznos és fontos. 1864-ben már I. Ferenc József anyagi támogatásával indult nagy kutatóútra Kanitz Dél-Szerbiába és Észak-Bulgáriába. Erről szóló s 1866. jan. 18-án a bécsi Akadémiában tartott terjedelmes felolvasása megjelent az Akadémia Denkschriftjeiben: *Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien. Ausgeführt im Jahre 1864.*³ Majd az a kedvező fogadtatás, amelyben kisebb munkái részesültek, arra ösztökélték, hogy összefoglaló könyvet adjon ki Szerbiáról: *Serbien. Historisch-ethnographische Reisetudien aus den Jahren 1859—1868. Mit 40 Illustrationen im Texte, 20 Tafeln und einer Karte. Leipzig. Verlagsbuchhandlung von Hermann Fries. 1868, XXIV, 744.*⁴

*

Szerbiai utazásaiban a szerb hivatalos körök teljes mértékben támogatták. A szerb minisztériumok ajánlólevelekkel látták el. Jóbarátságban volt a vezető politikusokkal, s a szerb tudomány és irodalom embereivel. Ha egy nagyobb központba ért, a megye főnöke fogadta s kikereste számára a legkiválóbb vezetőket. Legtöbbnyire a kerületi orvosok és mérnökök — nyugaton képzett emberek — vagy

¹ Mitth. Geogr. Ges. Wien, VII (1863) 44—48.

² Oesterreichische Revue 1863, III. Band 290—312. Szerb fordítása Danica, 1863, 570 s kk. L. még: Die Klöster und ihr Verhältnis zum Volk in Serbien. Oesterreichische Revue. 1863. II. Bd. 312—318.

³ Denkschr. Akad. Wien. Philos.-hist. Classe. XVII (1868).

⁴ A közben megjelent kisebb cikkek közül l. különösen Oesterr. Revue 1865, 229—230, 1867, 141—151.

a járások kapitányai kalauzolták, akiknek a tekintélye mindenütt útat nyitott számára. Ha meg más nem mehetett vele, egy-két pandúr kísérte.

A vidéki vezetőkörök támogatását azonban nemcsak a szerb kormány parancsa biztosította számára, de a szerb újságcikkek is, amelyek Kanitz munkáját a szerb népre igen hasznosnak mondták. A falusi lakosság is szívesen fogadta, mert kísérői elmondták a népnek, hogy minden jó szerbnek támogatnia kell őt. Maga Kanitz mesél el egy ilyen esetet: a járási kapitány bemutatta a községháza udvarán az összegyűlt nép véneinek és megmagyarázta a népnek utazása célját. Elmesélte nekik, hogy messze földről jött el azért, hogy szokásaikat, régi emlékeiket s az ország viszonyait tanulmányozza, s amit itt összegyűjt, azt majd megírja egy könyvbe, hogy mások is tudják, s így Európa helyesebb képet kapjon Szerbiáról. Erre az öreg bíró Kanitzhoz lépett, népe nevében megköszönte munkálkodását, s megáldotta őt azért, hogy ennek a földnek és népnek érdekében ilyen hasznos munkát végez, s azt kívánta, hogy Isten segítségével egészségben térjen vissza fáradságos munkája után hazájába.¹

De természetesen minden ajánlásnál többet ért az, hogy Kanitz nagyon megnyerő egyéniség volt. Jómodorával s lelki jóságával meg tudta nyerni nemcsak a városok műveltjeinek, de a falusi parasztság vezetőinek a szívét is. Szerény volt és mindennel megelégedő. Felbecsülhetetlen tulajdonságok ezek utazó emberben! Aki nem végzett hasonló munkát, el se tudja képzelni, milyen fontos az, hogy az utazó le tudja szállítani az igényeit. Bármilyenfajta nép fiaival csak az kerülhet bizalmas viszonyba, aki meg tud enni, inni mindent, amit elébe tálnak, aki nem utasítja vissza a barátságos meghívásokat. A nép gyermekeinek a szíve csak az előtt nyílik meg, aki résztvesz a lakomáin, velük eszik-iszik, s azt is tudja mutatni, hogy jól mulat. Ilyen útakon sohase kérdezősködjék az ember hivatalos helyen, hanem ha lehet, poharazás közben kell adatokat

¹ Serbien 116.

gyűjteni. Éppen ezért sohasem szabad visszautasítania a falusi társaságok meghívásait. S Kanitz nem is utasította vissza! Természetesen az európai ember gyomrát nem egyszer próbára teszi a falusi nép vendégszeretete, néha bizony a legnagyobb gyötrellemmel ül le az ember egy-egy balkáni

2. kép. Szerb jegyespár.

faluban az asztalhoz, s minden falat után iszik egyet és közben persze dicséri az ételt. De Kanitz mindennek a humoros oldalát keresi, nem ijed meg a nehezen bevehető ételektől sem, hanem mulat rajtuk. Egészséges, jólelkű ember humorával mondja egy ilyen jó gyomrot is próbára tevő szerb paraszti gála ebédéről: «Pecsenje» Vuk szótára

szerint «sült», pedig «pecsenje» a valóságban «egy darab hideg, féligsült bányahús, amelynek csekély húsos része oly alaposan el van rejtve a vastag faggyútakaróba, hogy szükség esetén az el nem fogyasztott részeket béllal átszűrva vígan használhatnók gyertyának.»¹

A falusiak jóindulatát a közös lakmározáson kívül azzal is megnyerte, hogy egyszer-egyszer megajándékozta a feleségüket vagy leányaikat. Senje faluban lerajzolta egyik esküdt menyasszony-leányát és a vőlegényét, (2. kép) s a leányt egy pár ezüst fülbevalóval ajándékozta meg.² Brusz városkában egy ünnepségről ismerős pap házában tart édesség (szladko), kávé és csibuk mellett pihenőt, s amikor elbúcsúzik, a barátságos papné egy pár magakötötte tarka harisnyával ajándékozta meg, amit ő egy szép melltűvel viszonz.³

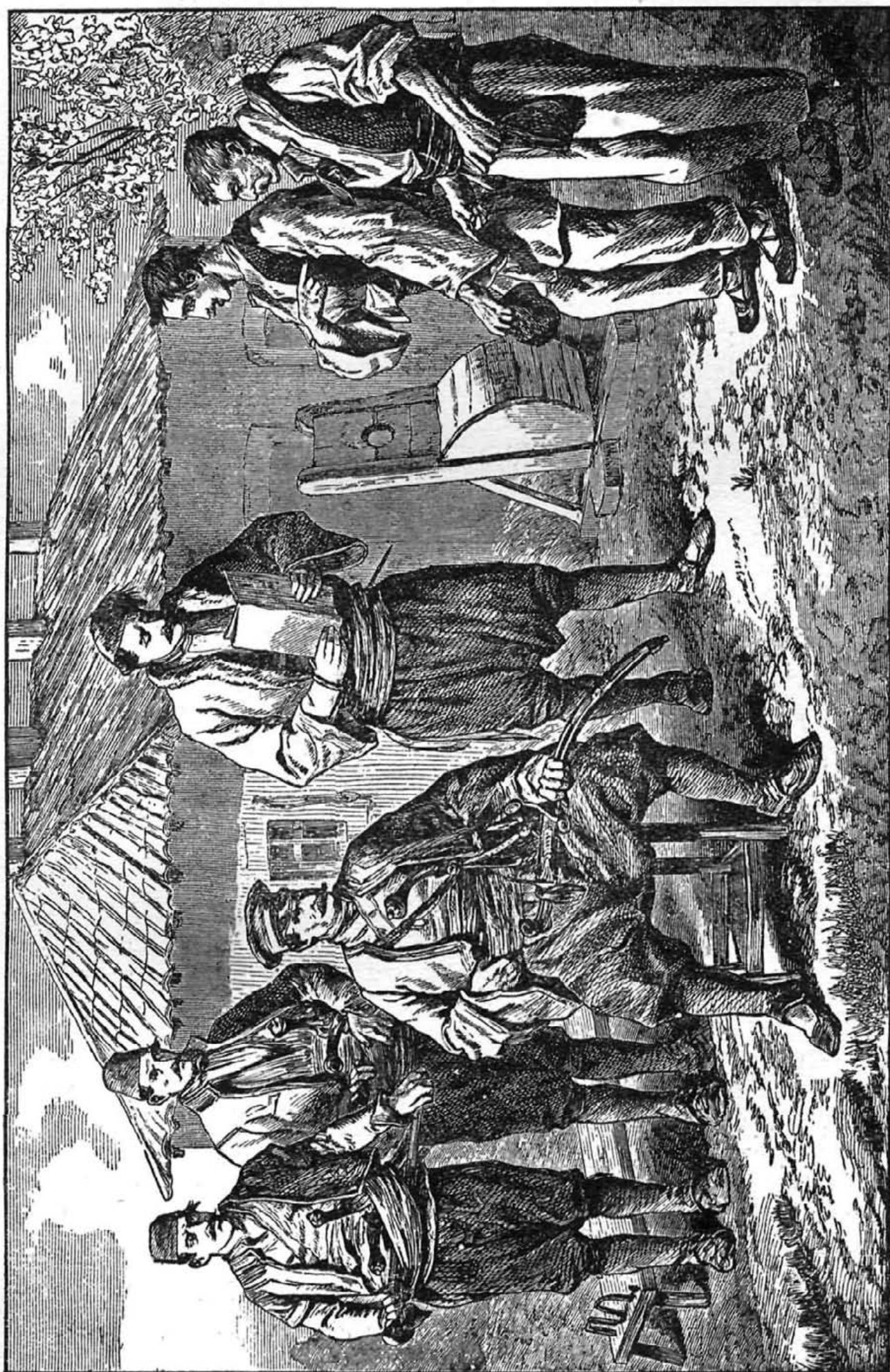
De megtetszett a falu népének azért is, mert lelki finomsága és emberszeretete mindig arra kényszerítette, hogy segítsen, ha tud. Egyszer a járási kapitány kíséretében van. Meglát egy szomorú parasztasszonyt, aki ételt visz elítélt urának. Megezik rajta a szíve, s kéri a kapitányt, hogy engedje el az elítélt büntetését. A kapitány enged a kérésnek, de megmondja az asszonynak, hogy a kegyelmet a «jó idegen» kérésének köszönheti. Persze az ilyennek híre megy a falusi nép között, amely mindenfelé inkább az elítélt, mint a törvény pártján van (3. kép).

Természetesen bőven vannak vidám esetei is, hiszen a Balkánon még maig is valahogy istentelennek és megbízhatatlan erkölcsűnek tartják a nyugati embert. Ennek a magyarázatát abban találom, hogy a balkáni férfiak nagyon is keveset foglalkoznak a nőekkel, és az a falukban meglevő szokás, hogy a nő csókol kezét a férfinak, még a városokban is érezteti a hatását: a nőnek nem sok figyelmességben van része. Így azután, amikor az európai ember udvarias a nőkhöz, azt a balkáni ember udvarlásnak látja, s azt, hogy foglalkozik társaságban a nőekkel, úgy érti, hogy meg akarja nyerni a szívüket. Kanitz bájos humorral meséli el,

¹ Serbien 163.

² Serbien 38.

³ Serbien 242.

3. kép. Régi szerb ítékezés.

hogy Raskában (4. kép) beszállásolják egy özvegyhez, s «ami megözvegyült gyászoló háziistennőnk» nem elégedett meg azzal, hogy ajtaját bezárta, még egy nehéz ládával is eltorlaszolta.¹

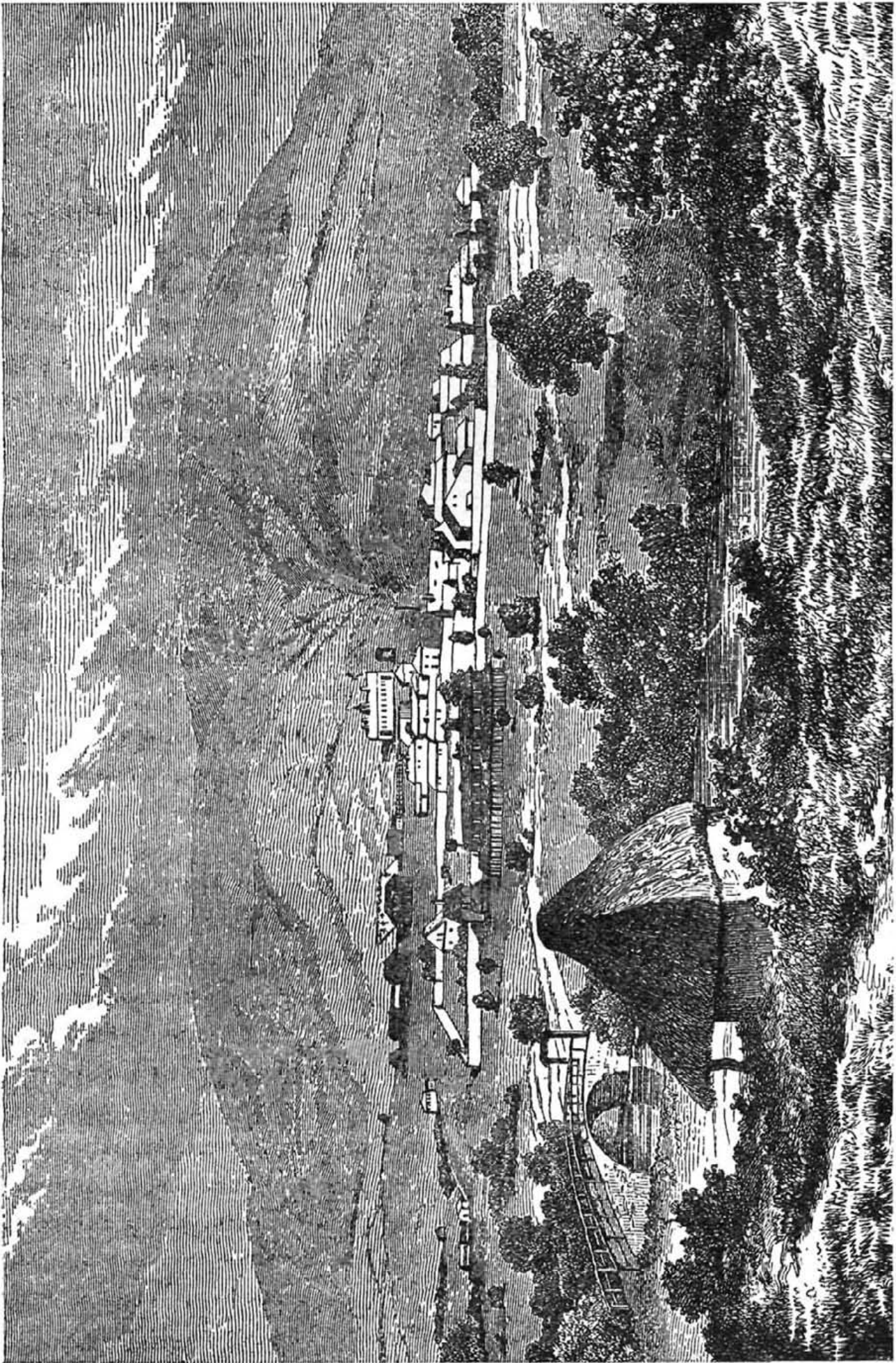
Persze a vidám esetek mellett nem hiányoztak a súlyosan kellemetlenek sem. Amikor például egy Istentől elhagyatott helyen kétségbeejtő hangulat fogja el, vagy amikor sötétben, zivatarban, veszélyes helyeken lovagol, eső veri s fák ágai megvérezik. De milyen hamar megtalálja lelki egyensúlyát: «Mi emberek furcsán vagyunk alkotva. Gyakran elég egy pillanat, hogy teljesen megváltozzék a hangulatunk. Amikor a kis templom mellett elhaladva a szerény kolostorépületbe léptünk, már részben elfelejtettük az elszenvedett kellemetlenségeket. Jóízű hal csillapította étvágyunkat, a pálinkásüveget sem kisebb tisztelettel fogadtuk, és a ruhaváltás újraélesztette teljes életörömünket. Nem messze táborhelyemtől a vikárius buzgón mondta az esti imáját, — kint megújult erővel dühöngött a zivatar, — és hálával eltelve gondoltam én is «Blagovestenijé»-re, a «Mária szeplőtlen fogantatás»-ának szentelt vendégszerető helyre, és áldottam a jó csillagomat, amely ezen a veszélyes túrán így megőrzött.»²

Egyáltalán pompásan tudja érezni magát, ha jó fekvőhelyhez, ételhez, italhoz jut. Ugyancsak nagy adomány utazó embernek! Aki hasonló utakat tesz meg, teljes mértékben megérti, hogy milyen nehéz szívvel gondol az ember az éjjelre, ha rossz szállást kap, ahol álom helyett hideg, szél, férgék stb. gyötrelmei között várja a megváltó hajnalt. Kanitz úgy örül, mint a gyermek, amikor egy ilyen szállásról áttelepíti egy német mérnök a maga házába, ahol kedves családi kör, jó étel, ital s rendes ágy fogadja.

Leírja kellemetlen élményeit Mali-Zvornikban, de szerényen hozzáteszi, hogy nem azért írja ezt le részletesen, mintha különleges jelentőséget akarna tulajdonítani a maga kellemetlenségeinek, hanem azért, mert ebben a leírásban kicsiben hű képét adhatja a török viszonyoknak.

¹ Serbien 195.

² Serbien 148—149.

4. kép. Raska.

Kanitz valóban szerény ember volt. Útjaira hihetetlenül erős kutatóvágya ösztökéli, s fáradságaiért jutalmul csak tudományos eredményeket vár. De nem helyesen mondom! Kanitzból hamarosan kitört *a szlv embere*. Igazságszeretete amellet, hogy a tudományban objektivitásra vitte, arra is sarkalta, hogy segítsen az elnyomottakon. Úgy indult, hogy csak a tudománynak akart szolgálni, de amikor megismerte ezt az ismeretlen világot, tudományával, a tények ismeretével, az elnyomottaknak felszabadulást, a szerencsétlen viszonyok miatt elmaradottaknak kultúrális előrehaladást óhajtva a népek igazát is akarta szolgálni. Nagy szíve, romantikus lelke a nép egyszerű fiainak kedvessége által egyszer-egyszer igazán megjutalmazva érzi magát. Ennél nagyobb jutalmat ez a szerény ember nem is várt. Manasszia templomában Kiril duhovnik s a közeli kolostori iskola tanítója minden módon a kezére járnak. A tanító lelkesen magasztalja a tudóst, aki messze földről jött el, hogy emlékeiket tanulmányozza. S míg ő egy erdei fátörzsön ülve belemerül a rajzolásba, a madarak énekének versenytársául egyszerre felzendül a tudós ünneplésére az iskolás gyermekek kara. Egyike volt ez — mondja Kanitz — ama ritka pillanatoknak, amikor az utazó gazdagon megjutalmazva érzi magát a sok szenvedésért és nélkülözésért.¹

Nagyon szereti az egyszerű népet, s így természetes, hogy érző szíve szenved, amikor a szerencsétlen nép elmaradottságát látja. Gornjak monostorába érkezik vasárnap reggel. A templom tele van a misére összegyűlt környékbéli néppel. «A mise véget ért. A templom üres. De mit akar az az asszony, aki a templomban marad s olyan aggodalmasan néz majd a karjaiban lévő kis cseppségre, majd meg a baráttra, hogy annak legalább egyetlen pillantását halvány gyermekére irányozza? A baráttól várja a megmentést, a segítséget. Hívő bizodalmban azt gondolja, hogy csak annak az imája hozhat gyógyulást beteg gyermekének. A barát nem sokat kérdezi, hogy mi a baja a kis lánynak,

¹ Serbien 27.

csak azt akarja tudni, hogy fiú-e vagy leány, s azután meggyújt egy viaszgyertyát és az aggódó anya kezébe nyomja. A halálosan fáradt gyermek a szokatlan gyertyafénynél felnyitja szempilláit, s míg a barát a hosszú imát ledarálja, alig hallhatóan sóhajt. Végül a barát ünnepélyesen felémelt hangon megáldja a gyermeket. Hálával eltelve csókol a szegény anya kezét, s levesz egyet nyakdíszül felfűzött ezüstpénzdarabjai sorából és mint obulust teszi a kolostor cintányérjára, amelyre a hívők adományait szokták rakni. A szentképet meghatott lélekkel megcsókolva reménységgel hagyja el a kolostort.

Szánalommal tekintetem a szegény gyermek után, akinek apró ajkain már vonaglott a halálküzdelem.»¹ Egyébütt is említi Kanitz, hogy Szerbiában az orvosnak cigányokkal, törökökkel, öregasszonyokkal s tudatlan barátokkal kell konkurrálnia. A barátok tudatlansága és gyógyító szerepe odáig ment, hogy ördögűzéssel is foglalkoztak. A szuvodoli monostorban járván ezt írja: «Amint kiléptem a templomból, majd ráléptem egy leányra, aki a bejárat előtt a földön rángatódzva vonaglott. A szánandó természet, akinek beteges állapota leginkább folytonos rángatózásokban nyilvánult, egyébként szinte szépnek volt mondható. A beteg mellett merev tekintettel, segítségért könyörögve és jajgatva ült az anyja. A kolostorba hozta a leányát, hogy a szent atyák az ördögöt, amely leányába költözött, hajtsák ki belőle. Nem hallottam később, vajjon végrehajtották-e ezt a műveletet.»²

A nép elmaradottsága természetesen munkájában is akadályozza. Maga mondja, hogy elképzélhetjük, milyen akadályokkal küzd a kutató ott, ahol, mint Szerbiában is, azt tartják, hogy akit lerajzolnak, az meghal. Ez a hit oly erősen tartotta magát, hogy amikor 1864-ben a szkupstina tagjairól együttes képet akartak csinálni, több képviselő nem akart a fényképező gép elé állni. Így egyszeregyszer sehogyan sem tudtak rábeszélni egy parasztot arra, hogy engedje lerajzolni magát. Amikor meghallotta, hogy le

¹ Serbien 21—22.

² Serbien 304.

akarják rajzolni, nyugtalan lett, félt, hogy a varázslatnak rossz következményei lesznek.¹

A nép elmaradottsága sokszor hozza nagyon kellemetlen helyzetbe, de ő sohasem haragszik meg, mindent derűs elnézéssel a humoros oldaláról lát.

Persze a városi lakosság éppen az ellenkező hibába esett. Ezt ugyancsak keservesen tapasztaltam magam is. Hányszor szálltam meg egy-egy kis városkában, ahol a házigazda először csak arra kért, hogy fényképezem le egyedül, amikor ez megvolt, előhozta a kis fiát, aki elszavalt egy hazafias költeményt. Azt is le kellett fényképeznem. Azután jött az anya, a nagyatya, s végül az egész családot együttesen kellett megörökítenem a ház előtti asztal mellett. Kanitznak is le kellett rajzolnia egy kis városkában mindenkit. S azután természetesen mindenki vezetni akarta, mindenki rohant, hogy ő ismeri a legjobban az emlékeket. Aki régészettel foglalkozik, az még művelt országokban is ki van téve annak, hogy sokszor becsapják. A nép kincskereső fantáziája kincsekkel tölti be a falu határát. Velem az is megesett, hogy egy falu néhány parasztja szövetkezetet alapított a különböző rovasok alapján megtalálható kincs felásására, s a szövetkezeti tagok bizalma nekem akarta juttatni az ásatások vezetését, felajánlva a kooperáció alaptőkéjét honoráriumul. Visszautasításomnak csak egy szövetkezeti tag örült meg, aki nem akarta megosztani velem a találandó pénzt, mert egyösszegben ki akarta fizetni vele Bulgária reparációs költségeit. Így jutottam én az ostoba kincskereső história révén nagy kincshez, egy önzetlen, egyszerű emberhez, aki visszaadta az emberi lélek szépségébe vetett hitemet. Persze nemcsak a faluk, de a kis vidéki városok lakói sem átallják, hogy elrejtett kincs meséjével csalogassák a régészt. S nem elég ám az, hogy az ember megmondja, hogy nem hisz az ilyen jóakarató félrevezetésnek, a felfedező mindenáron bizonyítani akarja az igazát. Kanitz eleget kivette a részét a hasonlókból. Amikor Pozsegában járt, a régiségek iránti érdek-

¹ Serbien 19—20.

lődés valósággal lázba hozta a városka lakosságát. Egyre-másra jöttek hozzá, hogy csodálatosnál-csodálatosabb emlékekhez vezessék. De a sok csalódás már óvatosabbá tette utazónkat, ritkán indult el fecsegések alapján sok időt és fáradságot kívánó kutatásokra. De egy «gyenge percében» — mondja Kanitz — mégis hűtlen lett alapelvéhez. Egy fiatal-ember jött hozzá, aki nagy lelkesedéssel mesélte neki, hogy atyja erdejében, mindjárt a város közelében, két «latin kő» van. Kérdéseket adott fel a fiúnak, hogy lássa, érdemes-e elmennie. Megkérdezte, vannak-e a köveken feliratok vagy alakok. A fiú felelt, mint a karikacsapás: mindkét kérdésre határozott igennel. Azt hiszem, — írja, persze utólag, Kanitz —, hogy ha azt kérdeztem volna, hogy nem trónol-e ezeken a köveken az egész Olimposz, szintúgy beleegyezőleg felelt volna. Az idő nagyon rossz volt, de Kanitz kutató-vágyát annyira feltüzelték a fiú ígéretései, hogy elindult. Gyorsan lovagoltak, de a közelre ígért cél folyton távolodott. Végre hosszú út után a fiú diadalmasan két eső-kiette kőre mutatott, s amikor Kanitz csalódottságát látta, avval védekezett, hogy ő atyjától hallotta, hogy e köveken feliratok s alakok vannak.¹ Ilyen hazudozásoknak sokszor áldozata lett Kanitz, magam is jártam így nem egyszer. Pl. Madarában sokszor felkeresett egy djákon, akit már rég elbocsátottak az egyházi szolgálatból, nagy borissza, s azt mondják, hogy abból él, hogy éjjel macskákat fogdos s a bőrüket eladja. De lehet, hogy nem is igaz! Egyszer ez a djákon kijön hozzám s azt mondja, hogy örömhírt hozott nekem, megtalálta Kossuth egy váltóját, fegyverzetét stb. Nem hittem neki, hiszen százszor kutattam Sumenben Kossuth-relikviák után, s abban a házban, ahol ő állítólag látta a váltót s miegyebet, jártam, a gazdájával jóbarátságban vagyok. De a djákon kötötte az ebet a karóhoz. Fogadtunk egy hordó borba. Bementünk Sumenbe. Még akkor is felajánlottam neki, hogy bontsuk fel a fogadást, amikor a ház küszöbéhez értünk. De esküdözött, hogy ő papi ember, sohase hazudott s hogy tegnap volt a kezében Kossuth vál-

¹ Serbien 140—141.

tója. Csak arra kért, hogy kint várjam meg, mert ha be-
megyek, nem áll jól azért, hogy megkapom. Délután kettő-
től hatig vártam. Nem mert kijönni. Végre is egy maga-
készítette kígyóbőr-bottal akart kiengesztelni.

Kanitznak alaposan kidolgozott útiprogrammja volt,
tehát ugyancsak nem szerette az időpazarló pihenőket és
céltalan utakat. Kedvesen meséli el egy helyen, hogy amikor
útra akart kelni, kísérője szerette volna csinosan berende-
zett s «kecses leánykájával megszépített» házában szerb
módon megvendégelni. De hiába csalogatta, hiába veszte-
gette a feketeszemű szerb leány is barátságosan hívó pil-
lantásait arra, hogy az idegent ott tartsa. Amint kitervezte,
este hatkor útrakelt.

Hogy sok időt ne veszítsen, ha talált, mindig a környé-
ket ismerő, lehetőleg idegenben tanult emberekhez fordult.
Ezekkel azután összebarátkozott, s bennük nemcsak jó ve-
zetőt talált, de egyikkel-másikkal meleg baráti viszonyba
s levélbeli összeköttetésbe is került. 1860-ban egy nagyon
kedves, olasz származású katonaoorvos, Romuli hekimbasi¹
kíséretében kereste fel török területen Nis erődítési műveit.
Alaposan nem nézhette meg, mert orosz vagy szerb kémnek
tartották volna. Így azután 1864-ben már «hatályos ajánló-
levelekkel» ment ebbe a nagy bolgár városba. (Kanitz min-
dig bolgár városnak mondja Nist. Valóban ebben a korban
nemcsak a környéke, de maga a város is bolgár — és természe-
tesen török — lakosságú volt.) Itt megint talált valakit, akitől
hasznos adatokat kapott. Megismerkedett Kallinikosz nisi
mitropolitával, s azt hallotta tőle, hogy amikor a kaszárnyát
építették, római köveket találtak.² Meg is találta ezeket a
kaszárnya udvarán, de az érsek említette két teljesen egyező
feliratú követ hiába kereste. Knjazsevácban nagy szerencse
éri, a kerületi orvos magyar ember, dr. Mácsay István, aki
«ezt a nemes nemzetet jellemző» vendégszeretettel fogadja.
Mácsay vált a legjobban hasznára mindazok között, akikkel
utazásaiban egyáltalán dolga volt. A magyar orvos háza
nyugati ízléssel volt berendezve, s itt érzi, mondja Kanitz,

¹ Reise etc. 8.

² Reise 12.

a régidő óta nélkülözött nyugati igényeknek megfelelő ház kényelmét, itt talál könyvtárat, képeket s más olyan dolgokat, amiket nehezen nélkülöz a nyugati ember. Dr. Mácsaytól sok adatot kapott, együtt bejárták lovon az őt érdeklő helyeket. Régész hajlamú ember volt ez a magyar származású orvos. Jelentős régipénzgyűjteménye is volt.¹ Baráti viszonyba kerültek, s Mácsay mindent megtett, hogy Kanitz megfelelő adatokhoz jusson Knyazsevác környékéről. Mácsaynak 1864. március 25-én kelt, Kanitz hagyatékában lévő leveléből látjuk, hogy mily bizalmas viszonyban voltak s mennyire igyekezett Mácsay adatokkal szolgálni neki. Ennek a levélnek az adatait Kanitz elfogadja munkájában.²

Mindenütt megkedvelték a családfőn kívül az asszonyok is s egyáltalán az összes családtagok. Kitűnik ez egy csomó levélből, amelyekben egy-egy utazása alkalmával megismert család tagjai hívogatják, megköszönik egy-egy megígért könyv vagy más ajándék elküldését. Az utazó amellett, hogy kellemesen töltötte az idejét egy-egy műveltebb ember házában, egyébként is hasznát látta a családias jóviszonynak. Az asszonyok ellátták egyszer-egyszer elemőzsiával, ami ugyancsak jól esett útközben.

Ezekre a külföldön végzett segítőire mindig van egy-egy elismerő szava. De az egyszerű nép elmaradottságára is talál mentséget: A törökök elnyomása, a török kormányzati rendszer lehetetlenné tett minden előhaladást, s ami talán még súlyosabb, a törökök szolgálatában álló görög főpapság megakadályozta a nép és az alsó papság művelődését. S ezután a magyarázat után felteszi a kérdést: Megérdemli-e a szabadságért küzdő rajah a szimpátiánkat? s így válaszol: Csak az kétkelkedhet ebben, aki nem látta kimondhatatlan nyomorukat. Itt említi, hogy igazi mivoltában majd Bulgáriáról szóló munkájában fogja ismertetni a rajah helyzetét.³ Valóban Szerbiában már mindez a múlté volt, s Kanitz mindig örömmel állapítja meg, hogy az új, a szerb

¹ Reise 175 s kk. Serbien 299 s kk.

³ Serbien 275.

² Serbien 300.

kormányzat segíteni akar a hibákon. A szerzetesek tudatlanok, de egy 1862-i miniszteri rendelet a belgrádi szemináriumba rendelte az összes nem iskolázott barátokat.¹ Objektivitása kötelezi arra, hogy megállapítsa a szerb nép jótulajdonságai mellett a hibáit is, de észreveszi a fejlődést. Elmondja, hogy a szerb nem erőlteti meg magát a munkában, s török uralom alatt ezt mint okos dolgot emlegeti mondván, hogy a haszon úgylis a török zsebébe menne² s hogy a szerbből hiányzik a kitartás és a szorgalom, ezért magyar, német, cincár és bolgár kézművesek dolgoznak itt,³ de reménykedik abban, hogy a fejlődés segít ezen is. Elítéli a szerbek folytonos pörösködéseit s azt, hogy gyűlölik azokat a magyarországi honfitársaikat, akik nagyobb műveltségüknél fogva nagy hivatalokba kerültek náluk.⁴ De hitte, hogy mindez a műveltség terjedésével meg fog változni. Ebben a reménykedésében nagyon is megerősítette az, hogy a szerb kormányzat igen sok reformmal segítette elő az ország fejlődését.

Sőt míg Kanitz Szerbiában kutatott, Szerbia teljesen felszabadult (1867-ben). A szerb városokat folyton nyugtalan-ságban tartó, s Szerbia fejlődését akadályozó török garnizonok kiürítése már 1862-ben, Belgrád bombázása idején, a legégetőbb kérdés lett. De a törökök nem mutattak hajlandóságot. Végül 1866. október 17-én Obrenovics Mihály fejedelem a nagyvezírhez fordult s általa kérte a szultánt, hogy vonja ki a török katonaságot az erősségekből. Ha a szultán teljesíti a kérést, az egész szerb nép áldani fogja s örökké háládatos lesz irányában. A törökök természetesen nem akarták teljesíteni a kérést, de Ausztria, a többi nyugati hatalmak támogatásával, teljes súlyával kényszerítette a szultánt, s így 1867-ben Szerbia erődítményeinek főparancsnokságát Obrenovics Mihály fejedelemre bízta s a török katonaságot kivonta az országból. Így Szerbia valójában független állammá lett. Hiszen Törökország már csak formálisan uralkodott Szerbián, valóságban nem. Kanitz teljes mértékben elismeri Mihály fejedelem s a szerb kormányzat

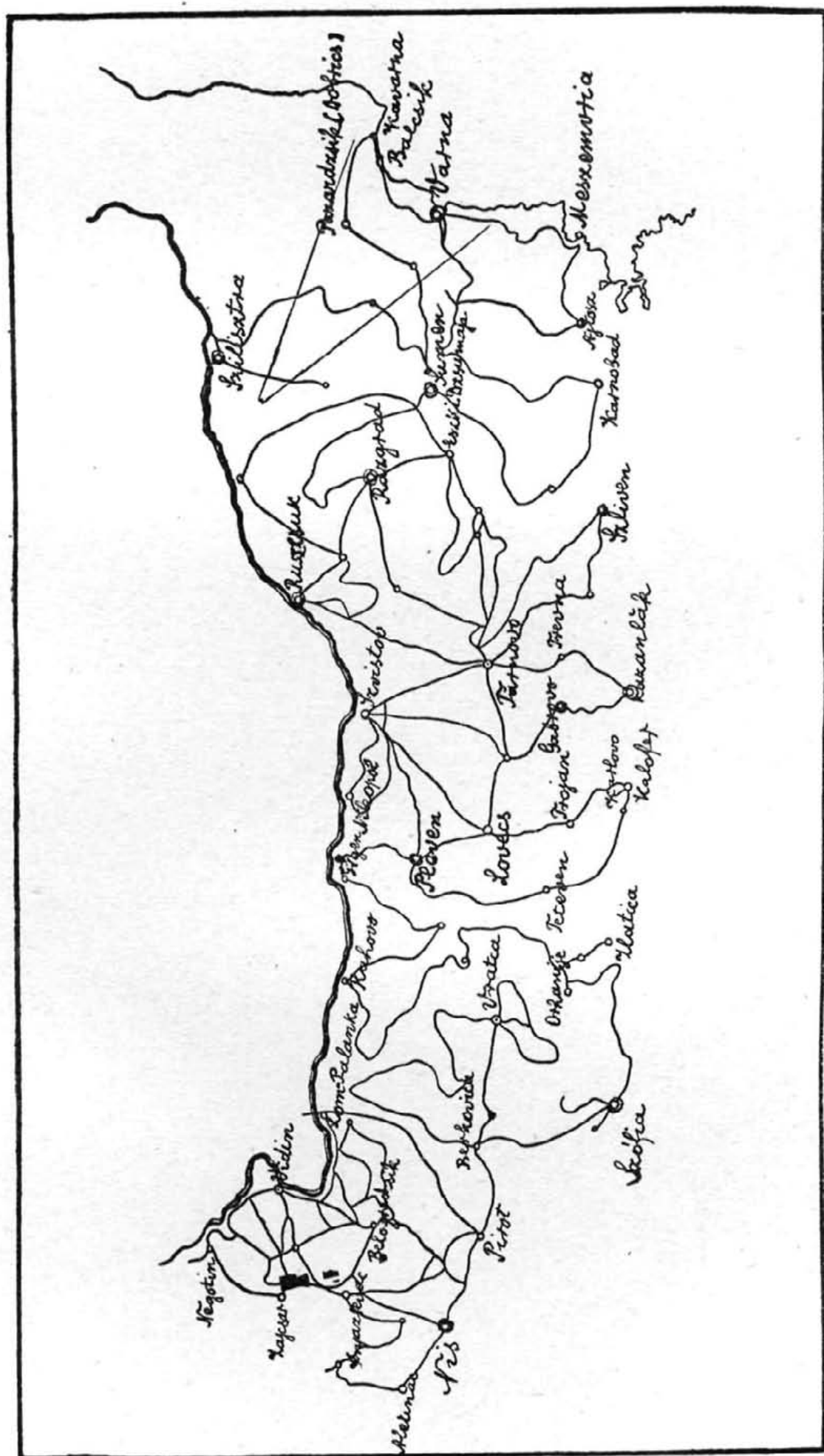
¹ Serbien 187. ² Serbien 199—200. ³ Serbien 137. ⁴ Serbien 35.

tevékenységének értékes voltát. De azért nem elfogult a törökökkel szemben sem. Bár minden alkalommal hangsúlyozza, hogy míg a török uralom alól fel nem szabadulnak a balkáni népek, nem művelődhetnek, fejlődhetnek, s teljes mértékben elítéli a török rendszer hibáit, — ellenségeskedés nélkül, sőt jóakarató humorral mesél a török hivatalnokokról. Amikor látja, hogy nyugodtan kávéznak és beszélgetnek olyan épületekben, amelyek minden percben összedőlhetnek, csodálatba ejti bámulatos fatalizmusuk.

Objektivitása általános tiszteletet szerez neki: német ismertetői nagy cikkekben méltatják, de természetesen a legnagyobb az elismerés Szerbiában, ahol már kisebb cikkei is általánosan tiszteltté tették a nevét, többet le is fordítottak szerb nyelvre a Danicában és a Vidov Danban. Összefoglaló nagy könyve, «Serbien» hivatalos részről is teljes elismeréssel találkozott: a szerb kormány köszönetét fejezte ki a szerzőnek, a szerb irodalmi társaság (Matica Srbska), a szerb akadémia őse pedig tiszteletbeli tagjává választotta (1868-ban).

De ekkor, összefoglaló munkája megjelenése idejében, a nagy elismerés, a szerbiai kényelmesebb s eredményesebb utazások lehetősége sem tudta már lekötöni Kanitzot, ő már csak ezen a teljesen szabad országon túl szeret járni.

BULGÁRIAI UTAZÁSAI

Kanitz F. bulgárai utazásai 1860—1874. (Petermann után.)

Kanitz figyelme ekkor már egy még ismeretlenebb s még érdekesebb világ, a bolgár nép és föld felé fordult. Már amikor Szerbia déli részein kutatva 1860-ban először érintette a bolgárok lakta területet, arra a felfedezésre jutott, hogy a közép- és kelet-balkáni bolgárságról még kevesebbet tud a világ, mint a szerbekről, hogy ennek a népnek a lakóhelye még kevésbé ismert, mint Szerbia. Új, meglepő anyagra bukkant itt, amely kutatásainak új tartalmat, új célt adott, s munkás életének egész derekát betöltötte. Sőt ennek a fáradhatatlan kutatónak, akinek szeretetét nem kötötte le család, aki egész életét a tudománynak szentelte, nemcsak tudományos érdeklődése, de a szíve is örökre ehhez a néphez kötődött. A szerbeknek használni akart, mert a hosszú rabság folytán elmaradtak voltak. De mennyivel jobb volt a szerbek helyzete a bolgárokénál, hiszen már szabadok voltak! Most új világba, új emberek közé került, akik rabságban élnek, akiknek nagyon sokra van szükségük, akiken sokat lehet segíteni, akik atyai érzelmeket keltettek a jólelkű tudósban. Érzelmekben megerősítik a nép általa felfedezett nagy értékei, s a bolgár nép igazának tudós harcosa lett.

Amikor bolgár földön jár, csodálkozva szemléli nem ismert szépségeit (5—7. kép.), nem sejtett gazdagságát. Még inkább bámulatba ejtik a nép értékei. Európában azt hiszik a bolgárokról, hogy lusta, elmaradott, veszendő nép, «én meg — mondja Kanitz — a legnagyobb csodálkozásomra olyan népet találtam, amelynek népes városai és falvai vannak s a városok lakói egy-egy speciális iparággal foglalkoznak. Az egyikben csak övesattokat és késeket csinálnak, a másokban az ércfeldolgozás, ötvösség, agyagipar és fa-

faragás virágzik, másutt meg lenszövetet és szőnyegeket, zsinórt stb. készítenek.» Még inkább csodálkozik ezen akkor, amikor látja, hogy mindezt milyen primitív szerszámokkal készítik. S milyen műipara van ennek a népnek!

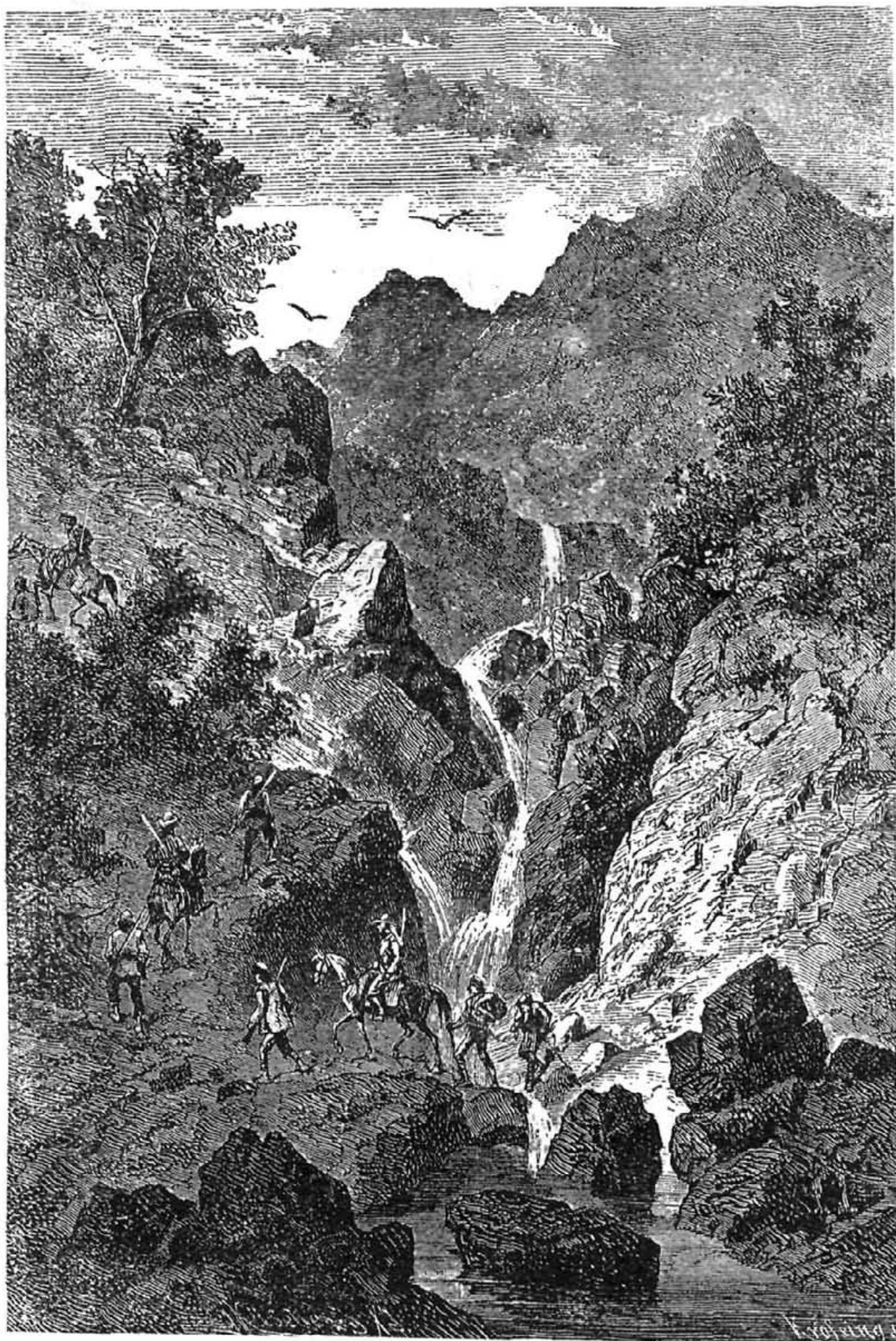
1. A bolgár egyházi kérdés. Kanitz szerepe ebben a kérdésben.

A bolgárok és a bolgár kérdés először 1860-ban keltette fel az érdeklődését. Már első szerbiai utazása alkalmával gondolt arra, hogy kirándul a bolgárlakta területre is, mert tudni akarta, hogy mi a különbség a szerbek és a bolgárok, valamint az új, szerb és a régi, török rendszer között. 1860. júliusában, amikor Dél-Szerbiában utazgatott, az ottani lakosság között az a hír volt elterjedve, hogy a szomszédos nisi pasalikban véres forradalom tört ki. Olyan hírek jártak a bolgárföldi eseményekről, amelyekből azt kellett hinnie, hogy egyhamar nem talál az akkorinál alkalmasabb időt arra, hogy belelásson a viszonyokba. Így azután nem sokat gondolkozott, hanem a szerb határvárosból, Alexinácból elindult s «szerencsésen» átjutva a török határon, 1860. július 11-én bolgár földre lépett.

«A véletlen, — mondja Kanitz — ez az életben, különösen az utazó életében oly fontos tényező, nagyon kedvezett.» Amikor megérkezett Nisbe, ebbe a nagy bolgár központba, nem került ugyan barrikádos és puskaporszagú forradalomba, de, bár kívülről kevésbé viharos, következményeiben ugyancsak jelentős mozgalomba. A nagy harc kezdetét látta, amely egy népnek szellemi, talán politikai újjászületését is meghozza, azét a népet, amelyiknek halotti levelét dilettáns túristák, sőt céhbeli politikusok is régóta kiállították. A szerencsés véletlen folytán láthatta az eseményeket a harc komolyra válása kezdetén, s így természetes, hogy a hatvanas évek nagyjelentőségű bolgár eseményeit senki se írhatta volna meg helyesebben és elfogulatlanabban nála.¹

Mindjárt Nisbe érkezése napjain szemtanúként ítéltette meg a helyzetet. 1860. július 15-én az öreg templom

¹ Donau-Bulgarien und der Balkan. I. Leipzig, 1875, 148—149.

5. kép. «Ami Boué» vízesés.

melletti nagy téren a nisi keresztyén község ünnepi hangulatban gyűlt össze. «Meghívásra én is megjelentem. A szimantron messze hallatszó kalapácsütései végnélkül kongtak. Végre feltűnt a piroti úton egy tarka menet eleje. A keleti

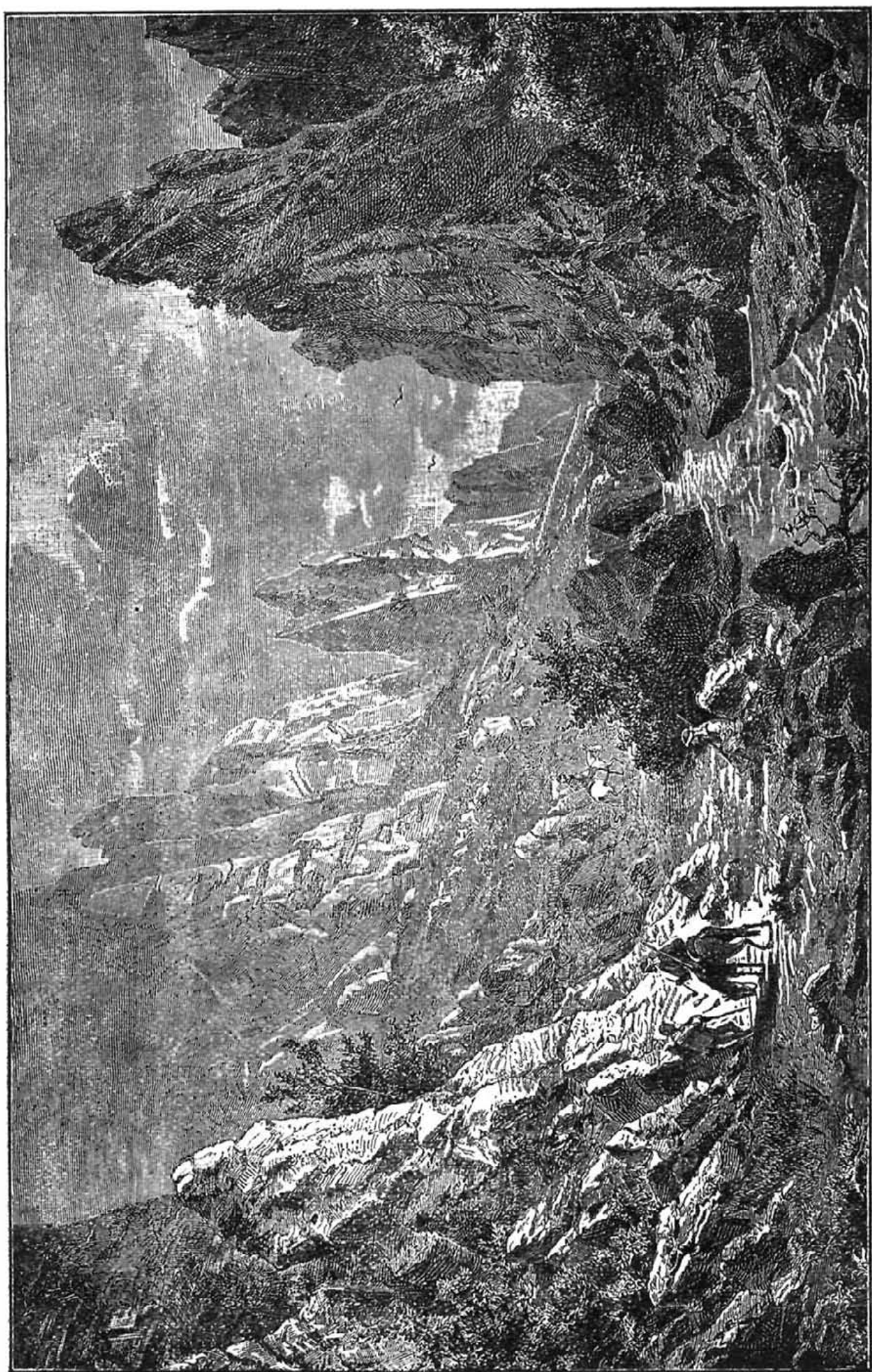
rítust jellemző megvesztegető gazdag pompával közeledett a nap hőse, a nisi egyházmegye Konstantinápoly küldötte új pásztora. Megtartotta bevonulását kerülete székesegyházába. A beiktatás ceremóniájának fényét több püspök, közöttük a szamokovi is, emelte. De a gazdag látványosság okozta örömezt már az istentisztelet alatt nyomott hangulat váltotta fel. Ugyanis a Fanar küldötte főpap rövid szózatot intézett a néphez, amelyből kitűnt, hogy egy szót se tud bolgárul.»

Másnap fogadta a főpap a nisi előkelőségeket és görög és török nyelven lehordta őket ama panaszirat tartalmáért, amelyet Köprüslü nagyvezírnek akartak átnyújtani. «Nem panaszokkal, hanem köszönetnyilvánítással kellett volna a szultán helyettesét fogadni azokért a meg nem érdemelt jótéteményekért, amelyeket a rajah a török rendszer részéről élvez», mondta a Fanar érdemes fia. Ilyenekre oktatta a rábízott bolgár keresztyén nyáját a törököktől pénzen vásárolt tisztet viselő görög főpásztor. «A fanariota főpap egész viselkedéséből — mondja Kanitz — kifejezésre jutott az az egész bolgár nép iránt érzett mélységes megvetés, amely egykor századokkal előbb Bizáncot eltöltötte.»¹ Így azután természetes, hogy hiába kérték ezt a főpapot a nisi bolgárok vezetői, hogy támogassa őket abbéli törekvésükben, hogy népük műveltségét emeljék. Már elődjétől kérik, hogy iskolát építhessenek, de a püspök ehelyett 1859-ben óriási templom építésébe fogott, amely még félig sem készült el, máris teljesen felemésztette a nisi egyház egész vagyonát.

Ezt a munkát tervszerűen folytatták a görög főpapok, elköltötték az egyházak vagyonát, hogy ha a törökök nem is akadályozzák iskolák építését, ne legyen a bolgároknak miből. Az új főpap sem kívánta a nisi bolgárok szellemi és anyagi előrehaladását. Hiszen a konstantinápolyi patriarchátus nemcsak bolgárul nem tudó papokat küldött, de hogy a népnyelvet kiszorítsa az iskolából is, görög tanítókat is.²

¹ U. o. I, 126—127.

² U. o. I, 126—127.

6. kép. A zgorigrádi defilé (Vráca mellett).

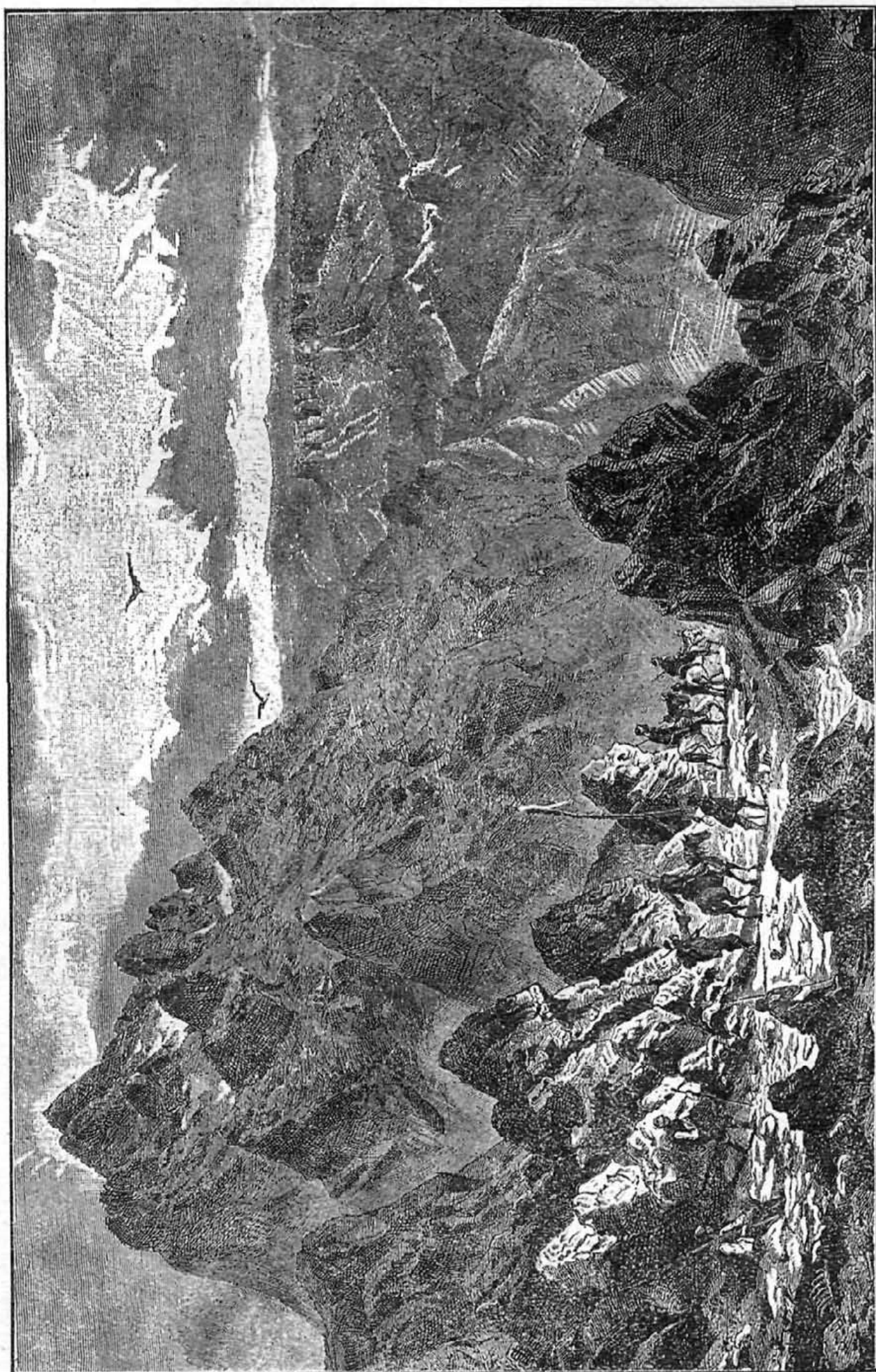
Tehát Kanitz mindjárt, amikor először lépett bolgár földre, maga láthatta a nép elmaradottságának okait. Látnia kellett, hogy a török uralomnál is súlyosabban nehezedett a bolgárokra a görög szellemi elnyomatás, de már módja volt látni azt is, hogy a nép türelme kezd elfogyni, mindenáron szabadulni akar az elnyomatás alól. Láthatta, világosan meg is mondja, hogy a bolgár nép szabadságvágya általános mozgalomként először az egyházi küzdelemben nyilvánult, amely 1860-ban vette komolyan kezdetét.

Ezeknek a küzdelmeknek az okai és rövid ismertetésük szükséges azoknak az állapotoknak a megértéséhez, amelyek között Kanitz Bulgáriában dolgozott; maga Kanitz is alaposan leírja ezt a harcot, mint aki tudja, hogy a bolgár nép első általános s legfontosabb mozgalma ez.¹

A bolgár egyház és a bizánci patriarchátus közötti harc olyan régi, mint maga a bolgár keresztyénség. Már amikor a bolgárok keresztyén hitre tértek, látták, hogy ha a bolgár egyház nem lesz független bolgár patriarchátus, államuk önállósága nincs biztosítva. S a történelem folyamán az állammal együtt emelkedett vagy bukott a bolgár egyház is. Olykor a bolgárok kénytelenek a római pápához fordulni s főségét elismerni, csak hogy ne tartozzanak a konstantinápolyi patriarchátushoz, olykor Bizánc politikai okokból kénytelen a bolgár egyház önállóságát elismerni, de a harc sohasem szűnt meg egészen. Amikor azután a törökök meghódították Bulgáriát, megszűnt a bolgár egyház önállósága. Az 500 éves török uralom a konstantinápolyi patriarchátus 500 éves egyházi uralmával járt. A győzelem teljes volt, és pedig oly módon, hogy a konstantinápolyi patriarchátus a török kormányzat bizalmát élvezve a rajah egyházi ügyeiben szabad kezet kapott.

Tehát avval, hogy Bizánc török kézbe került, a bizánci papság még nyert, a főpapság még jobb anyagi helyzetbe jutott, mint azelőtt volt. A török a rajahtól nem akart egyebet, csak pénzt és békességet, erre pedig a legkiválóbb

¹ U. o. I, 122 s kk.

7. kép. A kaloferi szoros.

eszközül a görög főpapság kínálkozott fel, mert hamar észrevette, hogy nemcsak megtarthatja, de meg is növelheti a hatalmát, ha a szultánt és a főhivatalnokokat megfizeti. De ehhez pénz kellett! Így azután adás-vétel tárgyává lett a patriarchai tróntól kezdve minden papi hivatal.

A bolgár egyház természetesen a törököket megfizető szolgájuk, a patriarchátus kezébe került. A Fanar kiküldötte püspökök, akik a bolgár nép nyelvét nem tudták, nem is tanulták meg soha, jó üzletet csináltak püspöki székeik megvásárlásával, gazdagságuk és pompájuk híres volt s messze felülmúlta a török pasák fényűzését is.

«Melyek azok a dotációk, egyházi javak és alapok, — írja Kanitz — amelyekből Bulgária főpapsága ilyen bőséges jövedelmekhez jutott? Kérdezi a beavatatlan. Hiába kutat ilyenek után! Mert a bolgár görög püspököknek csak egyetlen, soha ki nem apadó bevételi forrásuk volt, s ez nem dotációkból folyik be, sem birtokokból, sem pedig alapítványokból, ez a birtok egyetlen: a szegény bolgár nép.

A Fanarból, Konstantinápoly görög városrészéből, ahol a korrupt bizantinizmus rothadt maradványai az ázsiai török szellemmel összeházasodva találhatók, jöttek elő a papi kufárok, akik Bulgária megüresedő püspöki székeinek bérléteire alkudoznak. S a püspöki székek betöltésénél nem magasabb műveltség, nagyobb jámborság vagy más díszes tulajdonság, amit mi magas egyházi funkcionáriusokban keresni szoktunk, nem is az érett kor vagy az egyház érdekében teljesített szolgálatok az irányadók, nem — egyszerűen a legtöbbet ígérők kapják meg.»¹

A török hódítók nemcsak hogy megkímélték, de még nagy kiváltságokkal is halmozták el a konstantinápolyi patriarchátust, csakhogy általa kirabolhassák a keresztyén lakosságot. A patriarcha kinevezésének díja kezdetben 1000 dukát volt, majd kétszeresére emelkedett. 1573-ban már 6000 dukát az ár, ami 1864-ben a huszonötszörösét éri el. Körülbelül ugyanennyibe került a porta befolyásos főhivatalnokainak a megvesztegetése. Mégis mindig sok konkur-

¹ U. o. I, 123.

rens marakodott a zsíros falaton, akik nem kímélték a baksist. S ezt a pénzt úgy szerezte meg a patriarchai trón jelöltje, hogy kölcsön kérte uzsorakamatra. Persze könnyen visszafizethette az adósságot, hiszen a patriarchától bérelték ki a püspökségeket. A püspökök meg, hogy a bért kifizethessék, bérbeadtak a papságokat. Hogy a szegény Bulgáriát mennyire kizsarolta a görög papság, mutatja az, hogy magából Szamokovból évenként 200,000 piaszter volt a bevétel. Tehát a bolgár rajahnak erején felül kellett fizetnie, hogy kiteljék a főpapok költekező pompája.¹

S mit adott ezért cserébe a bolgár népnek a görög főpapság? Igyekezett megakadályozni szellemi és politikai fejlődését. Kanitz szerint a görögség — világiak és egyháziak egyaránt — mindig kifejezésre juttatja a bolgár nemzeti törekvések iránt érzett mélységes ellenszenvét. Az egyház a görögség nemzeti ábrándjainak szolgálatában áll. Ugyanis a hajós és kereskedő görögség az akkori Görögország határain kívül csak a tengerpartokat lakta, míg az egész belső terület, «az egész Trákia, Makedonia és Moesia, egyes oázisok kivételével, a földművelő és iparos bolgárok kizárólagos birtokában van». Így azután a görög politikusok a görögség nagyhatalmi ábrándjait csak úgy látják megvalósíthatóknak, ha elgörögösítik, vagy, miután ez teljes mértékben alig sikerülhet, teljes tudatlanságban tartják a bolgár tömegeket.²

A görögösítésnek és a bolgár nép tudatlanságban való tartásának a legkiválóbb eszköze az egyház volt. Ez a munka előbb századokon keresztül tervszerűtlenül folyt, de a XIX. század elején már szervezetten is megindult. Ekkor, a görögség újjászületése és szabadságharca idején, a görög nemzeti célok egyik legfontosabbika a balkáni más nemzeti-ségű keresztyén lakosság elgörögösítése lett. Ebben a munkában a legnagyobb, szinte kizárólagos szerepe a konstantinápolyi patriarchátusnak volt, amely szerényebb formában és kevésbé öntudatosan századok óta dolgozott ebben az irányban. Most azonban hivatalosan is fellép: V. Gergely

¹ U. o. I, 124.

² U. o. I, 127.

patriarcha, a görög nemzeti fellendülés egyik legnagyobb alakja, 1817-ben rendeletet adott ki főpapjainak, hogy a görög nyelvet és műveltséget terjesszék híveik között. Ettől kezdve a bolgár nép görög püspökei már parancsóra állanak a görög imperialisztikus célok szolgálatában: egyfelől görög iskolákat állítanak fel, terjesztik a görög nyelvet, másfelől megakadályozzák a bolgár iskolák felállítását, útját akarják állni a bolgár nemzeti nyelv, műveltség, nemzeti eszme fejlődésének, sőt fennmaradásának is.¹ Ahol nem sikerült a görögösítés, negative elérték céljaikat azzal, hogy a bolgár nép művelődését megakadályozták.

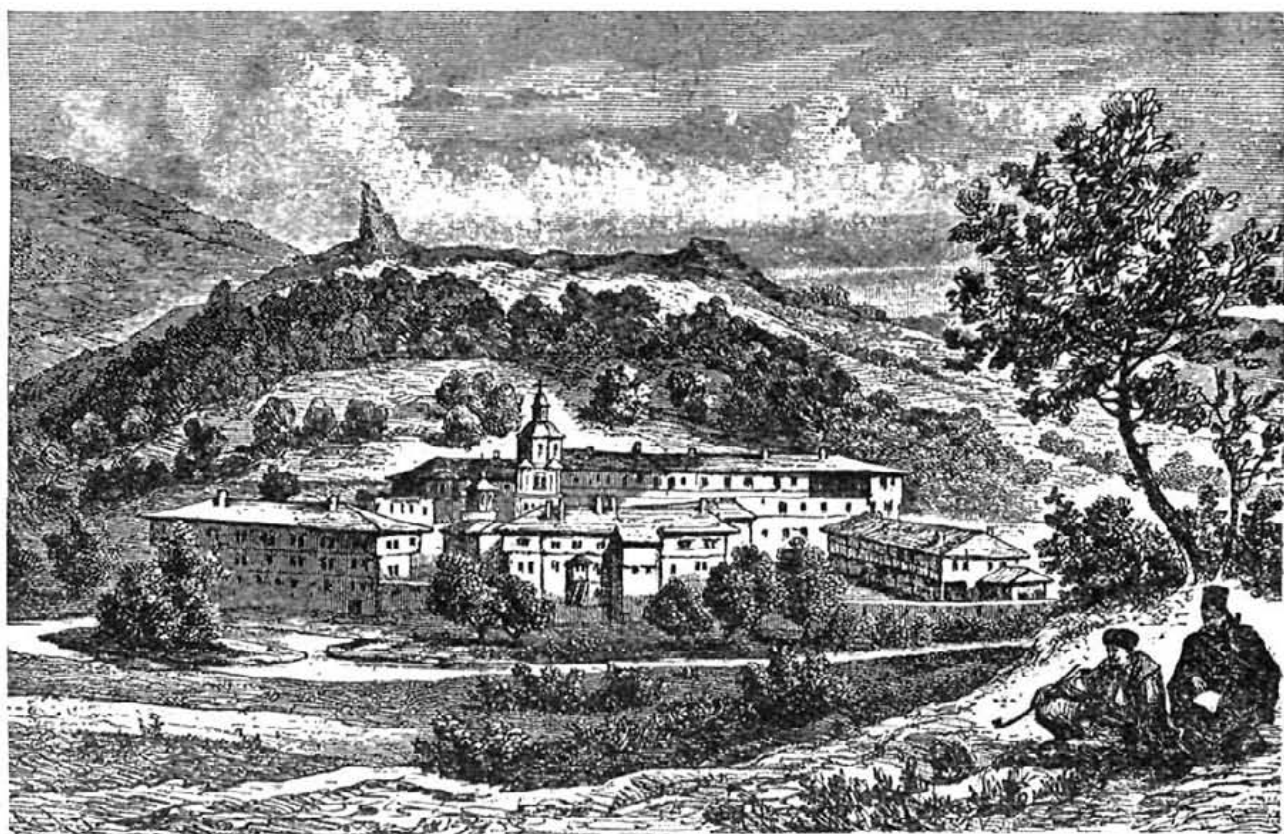
A bolgár népnek műveletlenségben való tartása anyagi és politikai szempontból is hasznos volt a görög papságnak. Ezért azután a görög papság még akkor is megakadályozta azt, hogy a bolgárok iskolákat építsenek, amikor a porta már maga is ajánlotta, hogy mindenfelé létesítsenek iskola-alapot s építsenek iskolákat. A nisi püspök így szólt városa bolgár vezetőembereihez: «minek kellene nektek jobb iskolák? Azért, hogy gyermekeitek hitetlen eretnekek legyenek? Gyűjtsünk inkább templomépítésre pénzt! Az Isten dicsőségét hirdető nagy, tágas templomok a legjobb iskolák!» Így azután, minden pénzt felhasználván templomépítésre, nem jutott iskolára.² Ahol volt is iskola, oda is igyekeztek görög tanítókat beplántálni.

Sőt a püspökök saját papjaiktól is félték, hogy a bolgár művelődés eszközei lehetnek, s ezért nem állítottak fel számukra bolgár papképző intézeteket, hanem teljes műveletlenségben hagyták az alsó papságot és a barátokat. A falusi papok a betűt se igen ismerték, s minden papi tevékenységük abban merült ki, hogy végezték a szertartásokat. De végezték a paraszti munkát is, s híveiktől csak abban különböztek, hogy papi süveget és szakállt viseltek. Ugyanilyen alacsony volt a szerzetesek műveltsége is. Nem kell itt valami askétaéletű emberekre gondolnunk. A monostorok (8. kép) tulajdonképpen szerzetesi szövetkezetek, amelyeknek tagjai

¹ *Nikoff P.*, Vāzrāždaneto črez cārkvata. (Az egyház szerepe az újjászületésben.) A Bālgaria 1000 Godini c. millenáris munka. Sofia, 1930, 326. l.

² Donau-Bulgarien, I, 126.

nemcsak közös vallásos életre egyesültek, hanem közös munkára is. A bolgár monostorok lakói idejük nagy részét földművelő és ipari foglalatossággal töltötték, s emellett vendégek ellátása volt a fő jövedelmi forrásuk. Például Maglis monostor lakóit hiába kérdezte Kanitz monostoruk története s régi kéziratok felől, de avval eldicsekedtek, hogy 300 oka legfinomabb rózsamézet és 30 oka viaszt produkálnak, s hogy faragványaik, kesztyűik s harisnyáik nagyon kereset-

8. kép. A trojáni kolostor.

tek.¹ Emellett sok vendégszobájuk volt. Egy másik helyen elmeséli, hogy az igumin, a monostor feje, inkább fogadós, mint szerzetes. Ünnepnap tele van a monostor kirándulókkal, akik délelőtt templomba mennek, de délután a monostor előtti zöld mező lármás mulatozók és táncolók zajától hangos, mindenki énekel, táncol, mulat. Maguk a barátok szívesen látják a vendégeket. Szobájukban kevés a könyv, de annál több a fegyver, — mert a barátok nagy vadá-

¹ Kanitz, Donau-Bulgarien und der Balkan, II. Leipzig, 1877, 116—117.

szok, — s amellett ott van a vendéglátáshoz mindenféle eszköz: kávéfőző, nargilé, pálinka stb.

A főpapság semmi gondot sem fordított ezeknek a teljesen műveletlen bolgár papoknak és barátoknak a képzésére. De még így is a bolgár papok és barátok, mivel a falusi népből származtak s a falusi nép életét élték, tehát ismerték népük szenvedéseit, meg a legközvetlenebbül érezték a görög főpapság elnyomását, annak legnagyobb ellenségei, a nemzeti törekvések legnagyobb harcosai s a görög főpapság és a török uralom szempontjából a legveszedelmesebb elem voltak. A barátok nemzeti érzése olyan erős volt, hogy minden monostor alapítójának valamelyik régi bolgár cárt tettek meg, s a bolgár szabadságharcban a mozgalmak központjai a monostorok voltak. De mint Szerbiában, itt is talált Kanitz ördögűzést, aminek láttára felkiált: «Itt ismét a legveszedelmesebb példáját láttam annak, hogy a fanariota magas klérus mennyi bűnt követett el a bolgár nép és papjai ellen. Csak kincsek összeharácslására lévén gondja, sohase talált időt arra, hogy a népből származó s a néppel a legszorosabb kapcsolatban lévő papok számára képzőintézeteket állítson fel.» Ezt teljes mértékben átérezte a bolgár alsó papság egy-egy műveltebb tagja is, így például a provádiai pap azt mondta Kanitznak, hogy a görög főpapok el akarták zárni őket Európától.¹

Tehát a bolgár nép műveltségének alacsony volta alapján véve a fanarióta papság bűne. Ez a papság el akarta venni a bolgár nép jövőjét, sőt igyekezett elrabolni a múltját is. Így Kanitz megemlíti, hogy Neofit tárnovói mitropolita elégette a bolgár történelemre óriási értékű összes kéziratokat. Hiába fordultak ezen s más bűneiért Neofit ellen a bolgárok a patriarchához, a török szolgálatban lévő egyházfő bezáratta a panasztevőket.

A görög klérus bűneinek felsorolása nem fejeződhet be avval, hogy a bolgár népet anyagilag és szellemileg tönkre akarták tenni. A népet erkölcsileg is megrontották. A válásoknak pénzért való lehetővé tétele még a kisebb bűneik

¹ Donau-Bulgarien und der Balkan. III. Leipzig, 1879, 124.

egyike. A nagyobbak felsorolását nem bírja el a papiros. Kanitz egyik adatát említem csak: A főpapok erkölcselenségére jellemző, hogy maga Pírot városának görög orvosa bizonyítja, hogy a város görög püspöke megrontotta az iskola 13—14 éves leányait. A panaszok adatai szerint ez egyáltalán nem volt különös eset, a főpapság erkölcselensége feldúlta a bolgár családok életét.

Kanitz saját tapasztalatai után is mondhatta, hogy a bolgárok panaszai jogosultak. Pírot bolgár városról szólva elmondja, hogy amikor 1860-ban a nagyvezír ott járt, minden fogalmat meghaladott az Antim püspök ellen beadott panaszok száma és tartalma. Erre a püspök kénytelen volt egy időre kolostorba vonulni, de rövidesen sikerült rendbehozni az ügyét. Utódja, Szofronij, akivel Kanitz 1864-ben személyesen is megismerkedett, mindjárt hivatalba lépésekor óriási összeget vetett ki a bolgár lakosságra. Erre a lakosság fenyegető magatartása miatt kolostorba kellett menekülnie, de török védelem alatt egy-kettőre visszatért. Ezek a főpapok nem tudtak bolgárul, s nem ismerték a rájuk bízott nép multját. Így Szofronij püspök azt bizonyítgatta egy cirillbetűs feliratról Kanitznak, hogy 750-ből való s nem tudta, hogy a bolgárok csak a IX. században tértek keresztyén hitre s csak azóta lehet cirillkájuk.¹ Nagy területeken nem talált írástudó embereket, mert a görög püspök minden pénzt templomépítésre fordított s minden módon megakadályozta, hogy a bolgárok iskolákat alapítsanak. Ahol meg volt iskola, a püspök volt az intézmény és a tanítók üldözője.

Kanitznak is látnia kellett tehát, hogy a görög papság jármából való felszabadulás életkérdés, a török iga alól való felszabadulásnál is sürgősebb. Így azután teljes mértékben megértette, hogy a bolgárság legfontosabb lépése az volt, hogy 1860-ban elszakadt a görög egyháztól, megtagadta a fanarióta püspököknek az engedelmességet. Evvel megindult a bolgárok nagy küzdelme a bolgár egyház önállóságáért. Ez a mozgalom annyi század óta először

¹ Donau-Bulgarien. I, 178.

egyesítette a bolgár népet. Ekkor tűnt ki először, hogy bármilyen nagy eredményeket is ért el a bolgár nép denacionalizálása terén a görög papság, ez a nép él. Hogy mihelyt a XIX. század első felének kedvező viszonyainál fogva a bolgár nép gazdaságilag megerősödött, a gazdagabb s műveltebb városi elem a nyugateurópai eszmék hatásán a bolgár népet is a nemzeti önállóság útjára akarta vezetni, amint azt a nyugati államok műveltjeinél látta, de ahogy ezt ebben a korban már más balkáni népeknél is szemlélhette. Ahogy nálunk az elnémetesített főrendek a magyar nyelv és műveltség s minden magyar törekvés harcosai lettek, Bulgária idegen, görög nyelven író s idegen kultúrában felnövekedett műveltjei is a bolgár nemzeti nyelv és eszme bajnokai. A műveltebb városi elem az uralkodó világeszmék hatására a bolgár iskolázás, a bolgár egyház, a nemzeti függetlenség híve. A vagyonosodással rohamosan fejlődött a műveltségre, és pedig a bolgár műveltségre való törekvés. Egyre-másra állítják fel a bolgár iskolákat. A műveltek kivétel nélkül látták a görög papság átkos szerepét. Az első kísérleteket, hogy a görög papoktól megszabaduljanak, villámgyorsan követték mindenfelé. Egyes helyeken még csak a görög pap erkölcstelensége s a nép kiszípolozása volt az ok, de másutt már az elvek küzdöttek: nemzeti egyházat akartak bolgár papokkal. Egyes egyházakban megtagadták az engedelmességet a Konstantinápolyból küldött görög püspöknek, különösen Makedoniában tört ki hevesen a mozgalom, amelynek bolgár lakossága akkor még el se tudta volna képzelni, hogy hatvan esztendő múlva egy másik szomszédos nép, a szerb küldi majd rá papjait s iskoláit. Egyes sikerült kísérletek láttára még nagyobb erőre kapott a mozgalom. Elősegítették a bolgár iskolák, az alsó papság s a kérdésről írott sok cikk és röpirat. A mozgalom megakadályozására a legrosszabb eszközöket választották a fanarióták, amikor az önálló bolgár egyház harcosait vértanukká avatták. 1840-ben Konstantinápolyban megmérgezték a koteli Dionizoszt, akit a vidiniek kívántak püspöküknek. Börtönben kellett elpusztulnia a mozgalom apostolának, Neofit Bozvelinek, akinek buzdítására

a bolgárok a porta útján igyekeztek kívánságaikat elérni. A mozgalom általánossága, meg az is, hogy egy-egy bolgár felkelésnek, mint pl. az 1851-i Vidin-környékinek, részben a fanarióta püspökkel való elégedetlenség volt az oka, arra kényszerítette a portát, hogy foglalkozzék a kérdéssel. Miután a bolgár egyházmegyék kérvénnyel fordultak a portához (1857), s az elégedetlenség általános volt, a török kormány kényszerítésére 1858-ban egyházi gyűlést hívott össze a patriarcha az egyház megreformálására. De ezen összesen csak négy bolgár jelenhetett meg, s a görögök durva sértésekkel halmozták el a bolgár népet, s elutasították kívánságait.

Amikor a gyűlést 1860. febr. 16-án berekesztették s a bolgárok megtudták az eredményt, mindenféle tiltakoztak s elkergették a püspököket. A nyílt szakadás Konstantinápoly bolgár templomában történt meg. Ez az egyház volt a bolgár nemzeti egyházi törekvések központja. Értetően! Hiszen a konstantinápolyi bolgár kolónia nemcsak számra volt tekintélyes, 20—30,000 lélek, de itt laktak a legvagyonosabb, legműveltebb és legjobb összeköttetéssel rendelkező bolgárok. Ez a kolónia mindent elkövetett, hogy egy bolgár templom építésére engedélyt kapjon; ez sikerült is, s a Vogoridi herceg ajándékozta telken megépült a konstantinápolyi bolgár templom, amelyben bolgár nyelven tartották az istentiszteleteket. S ez az egyház, amelyet 1849-ben szenteltek fel, lett a bolgár egyházi követelések központja. Amikor 1860-ban a bolgároknak tudomására jutott, hogy a görögök mit sem akarnak tudni követeléseik teljesítéséről, sőt nyilvános gyűlésen kijelentették, hogy bolgár jogokról nem lehet szó, mert bolgár nemzet nincs, a bolgárság hangulatának s immár határozatának ebben a templomban adott kifejezést, itt szakadt el a patriarchátustól. Ugyanis 1860. április 3-án, husvét vasárnapján Ilarion, Neofit Bozveli egykori fegyvertársa bolgár istentiszteletet tartott, s amikor a szokásos helyen a patriarchára akarta az imát mondani, a hívők követelték, hogy hagyja ki a patriarcha nevét. Ilarion engedelmeskedett a nép kívánságának, amivel hivatalosan is megindult az egyházi harc.

A hír gyorsan elterjedt, a konstantinápolyi példát mindenütt követték a bolgárok, s mindenünnen jelentették, hogy Ilariont ismerik el egyházuk fejének. Egész Bulgáriában megindult a mozgalom, elűzték a patriarcha küldötte főpapokat. Egyre-másra állítottak fel iskolákat. A nép döntött, még mielőtt bármely hatalom elismerte volna a bolgár egyház önállóságát.

Az elismertetés ára azonban hosszú harc lett.

A patriarcha ellenállott, a török kormány határozatlan volt, az oroszok is ellenségesen fogadták az elszakadást, mint ami veszélyezteti az orthodoxia egységét, ez pedig egyik sarktétele az orosz politikának. Így azután az első években nem látszott más megoldás-mód, mint amit a bolgár politika későbbi nevezetessége, már ekkor is a bolgár élet egyik legnagyobb tekintélye, Cankoff Dragan próbált meg. Ő, aki már 1857-ben a római egyházhoz való csatlakozás híve volt, egy tekintélyes bolgár csoport élén a pápához fordult. IX. Pius pápa erre elfogadta a bolgárok kívánságait, s már 1861-ben kinevezte a bolgár egyesült egyház érsekévé Szokolszki Józsefet. Az egyház a francia kormány védelme alatt állott. De ennek az úniónak nem voltak komoly gyökerei, s így rövidesen meg is bukott. Tízévi harc után, 1870-ben a török kormány fermánja biztosította a bolgár egyház önállóságát. De újabb nagy akadályok merültek fel, s csak 1872-ben lépett a fermán ténylegesen érvénybe. Az új önálló bolgár egyház, a bolgár exarchatus, amelyet a patriarcha kiátkozott, a bolgárok nemzeti egyháza lett s nincs alárendelve semmi más egyháznak.¹

Kanitz látja, hogy a görög papság jármából való felszabadulása életkérdése a bolgárságnak, tudja, hogy sürgősebb a politikai felszabadulásnál is. Maga is kiveszi a részét a harcból. Még mielőtt könyveiben beszélhetett volna erről, siet a német sajtó útján felvilágosítani az európai művelt közönséget. 1864-ben az *Oesterreichische Revue*-ben ír cikket, később, 1871-ben (dec. 5) az *Augsb. Allg. Zeitung*-ban ismerteti a kérdést, hirdeti a bolgár nemzeti egyház

¹ L. a fentiekre Nikoff i. m. 328 s kk.

szükségességét. A Fanar természetesen minden eszközt megragad, így a Monarchia hivatalos köreinek támogatását is igyekszik megnyerni. Érthetően, hiszen ebben az időben az Osztrák-Magyar Monarchia befolyása nagy volt Konstantinápolyban. Kanitz nagy meglepődésére azonban *Andrássy világosan kimondja, hogy fel kell szabadítani a bolgárokat a konstantinápolyi patriarchátus uralma alól,*¹ s azt ajánlja a szultánnak és a patriarchának, hogy ismerjék el a bolgár egyház önállóságát, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a törökök 1872. február 22-én véglegesen kimondták a bolgár egyház önállóságát. Természetesen, a fanarióta sajtó támadja Kanitzot is, mint aki Európában a legerősebben kikelt a fanarióta papság tevékenysége ellen. Kanitz említi, hogy többek között a «Phare de Bosphore» című konstantinápolyi lapban is nagy cikket írtak ellene, erről az Allg. Zeitung 1872. február 23-i számában is megemlékszik és örömmel közli, hogy a bolgár egyház felszabadulása immár szultáni fermánnal befejezett tény lett.

Kanitznak ebben a kérdésben való lelkes és a bolgár ügynek annyi barátot szerzett tevékenységét teljes mértékben értékelték a bolgárok is. Amikor a bolgár egyház önállóvá nyilvánítása első évében a konstantinápolyi bolgár irodalmi társaság Kirill és Method ünnepét ülte, elnöke meleg hangon emlékezett meg Kanitzról, és sürgönyileg fejezte ki neki háláját a bolgár nemzetnek tett nagy szolgálataiért.

*

Nem szabad itt elfelejtenünk azt, hogy a bolgár egyház önállósítása nemcsak azt jelentette, hogy a bolgár nép megszabadult a görög érdekeket képviselő s teljesen erkölcs-telen fanarióta papságtól, de egyebet is : a török birodalomban az egyház képviselte a népet, tehát azzal, hogy a szultán önállóvá nyilvánította a bolgár egyházat, 500 év óta először elismerte a bolgár nép létezését is. A bolgár egyház

¹ Nikoff i. m. 379.

feje, a bolgár exarcha a bolgár népet is képviseli. Még fontosabb nemzeti szempontból a bolgár egyház megalakulása a bolgár népre való hatásáért. A bolgár egyház, mint hivatalos szervezet, egyesítette az egész bolgár népet, Moesia, Trákia és Makedónia népét, tehát a török birodalom területén élő egész bolgár nép először alakult önálló, autonom egységgé.¹

2. *A tatárok és a cserkeszek Bulgáriában. A bolgár kivándorlás és az oroszellenes hangulat.*

De abban a bolgárookra oly nagyjelentőségű korban, amikor Kanitz először lépett bolgár földre, a görög klérus és a török kormányzat átkán kívül még egy új, rettenetes veszedelem zúdult a bolgár népre: a tatárok, majd a cserkeszek betelepődése. Az oroszok kiűzte tatárok Bulgáriába telepedtek, s a szerencsétlenséget még tetézte az, hogy az oroszok a bolgárokat csalogatták a kivándorlók helyébe. Az orosz propaganda, amelynek az volt a célja, hogy a kivándorolt muzulmánok helyére bolgárokat telepítsen, termékeny talajra talált a sok csapástól sujtott bolgár nép között. Hiszen az orosz kivándorlásra csábító ügynökök, elsősorban a vidini orosz konzul szerint, a görög püspökök s a török hivatalnokok kiszipolyozó hatalma alól az ígéret földjére mehettek. Itt elnyomás, túrhetetlen adók, bizonytalan jövő, ott a nagy protektor, a szlávok, az ortodoxok jószágos atyja, a hatalmas orosz cár tárt karokkal fogadja őket, szabadság, zsíros földek várják a bolgár testvéreket. Ment hát, aki tudott. Még 1861-ben mintegy 10,000, jobbára jómódú bolgár kerekedett fel s vándorolt Krim felé.

Ez az esemény kiábrándító hatással volt a bolgár intelligenciára, amelynek lelkét addig az orosz propaganda útján a pánszláv eszme tartotta fogva. Bár az a bizodalom, amely a bolgárokat az oroszok irányában eltöltötte, az a hit, hogy az oroszok lesznek Bulgária felszabadítói, már másfél évtizede csökkenni kezdett, mióta látták, hogy az oroszok mindenütt a szabadság elnyomóit segítették,

¹ V. ö. Nikoff i. m. 381. l.

s mióta tapasztalták, hogy az oroszok békeszerződéseikben nem gondoskodtak a bolgár nép sorsáról. Most azután a bolgár intelligencia teljesen kiábrándult az oroszokból. Elsősorban a bolgár forradalmi eszme vezére, a szabadságeszme tevékeny apostola, akivel 1860-ban Belgrádban Kanitz is megismerkedett, Rakovszki Száva szakított teljesen az oroszokkal.

A bolgár intelligencia felzúdulásának, mint minden bolgár mozgalomnak, Rakovszki adott a legkeményebben hangot. Embereket küldött Vidinbe, hogy agitáljanak a kivándorlás ellen. Bolgár ifjakkak Rakovszkihoz intézett leveleiből látjuk, milyen nagy volt az elkeseredés az oroszok ellen. Egyik levélben ez olvasható: «aki mostantól kezdve azt állítja, hogy az orosz kormány a bolgárok javát akarja, megkapja tőlem a magáét.» Egy másik levél: «A legnagyobb, legfélelmetesebb és leggonoszabb ellenségünk kétségtelenül az északi, mert ez hét éve ezrek ártatlan vérért patakokban ontotta, szerinte egyedül a mi javunkért, pedig a védő mezébe öltözve már akkor elnyelt volna bennünket, ha nem állították volna meg a nyugati szuronyok. Ez az ellenség ma is dolgozik, de már nem vassal, hanem ügynökeivel, akik testvéreinket kedves hazánkból északra csalják.» Más bolgár ifjak így írnak: «Muszka, be ne tedd még egyszer a lábad Bulgáriába, mert megadod az árát!», vagy: «A bolgár testet megsebesítette fekete északi ellenségünk.» Ezek a lelkes ifjak a legfőbb orosz agitátort, a vidini Racsinszkit meg akarták verni.

Maga Rakovszki a szokott aktivitásával lép fel. Kalafátból átüzen a vidini konzulnak, hogy jöjjön át, s amikor az nem jelenik meg a túlsó parton, Odesszába megy, hogy a kivándorlókat visszavándorlásra biztassa. Bukarestben kiad egy brossurát «Oroszországba való telepedés, vagy Oroszországnak a bolgárokkal szemben való gyilkos politikája» címen. A hangulatot jellemzi az, hogy még azok az öregek is, akik az orosz barátság hívei maradtak, így írnak: «Oroszországnak ez a lépése gyilkosság a mi szegény népünkre, mert ezzel örök időre kiöli a nacionalizmust; nem elég, hogy az összes harcokkal annyi bolgárt

csalt Orosz- és Oláhországba, s azután a nyakukra küldött annyi tatárt, most teljesen ki akarja őket irtani.»¹

Látjuk tehát, hogy ekkor mindenki, elsősorban Rakovszki megértette, hogy Oroszország csak a maga érdekeit nézi. Hiszen a kivándorlási propaganda véglegesen megerősítette azt, amit a bolgárok addig nem mertek teljesen elhinni, de amit az oroszok békeszerződése nyilván vallottak, hogy az oroszok valójában mit sem törődnek a bolgár néppel, a nép nemzeti érdekeivel, hiszen azzal, hogy a bolgárokat kivándorlásra csábították, ártottak a bolgár elem számarányának. Láttuk, hogy mennyire elkeserítette ez a bolgár hazafiakat, akik csak most értik meg, hogy az oroszok a háborúkkal is csak ártottak a bolgároknak, kihasználták őket, s amikor a békére került a sor, nem gondoskodtak róluk, mert nekik hasznosabb volt, ha ez a nép folyton elégedetlen, mintha javul a helyzete. De az elkeseredés teljes kiábrándulássá lett akkor, amikor kitűnt, hogy nemcsak gyengítették a bolgár elemet az oroszok, de nyomorba is döntötték a kivándorlókat. Az orosz agitátorok azt ígérték, hogy szabad, tejjel-mézzel folyó Kanaánba jutnak. S milyen rettenetes csalódás érte őket! Az oroszok nem gondoskodtak a bevándorlókról, senki sem akart tudni róluk, s így nagy részük a következő évben testben-lélekben megtörve könyörögte ki a török kormánytól, hogy visszatérhessen az óhazába. Még szörnyűbben sujtotta a békés bolgár lakosságot magában az országban az Oroszországból kiüldözött tatár, majd cserkesz hordák betelepődése. 1861-ben krimi tatárok, három évvel később cserkeszek telepedtek nagy tömegben Bulgáriába. A bolgár falvakat arra kötelezték a törökök, hogy építsenek a telepéseknek házakat s istállókat. De ez az óriási teher nem merítette ki teljesen a nép kínjainak mértékét. Ház és istálló volt már, de nem kapták meg a tatárok a törököktől a megígért igavonókat s földművelő eszközöket, s így a békés bolgár lakosság vagyonára törtek, elvették a bolgárok termését.

¹ *Dimitroff M. Komitetat na staritě. Dobrodetelnata družina. Bălgaria 1000 godini. 754—55.*

A betelepített tatár és cserkesz hordák kegyetlenkedései és pusztításai elől a szomszéd országokba kellett menekülniük a bolgároknak. Kanitz szerbiai útján találkozik a menekülőkkel, s megható képét adja a kiüldözött bolgárok szomorú helyzetének: «Jagodina közelében, kizárólag szerbek lakta területen, egészen váratlanul kívándorló bolgárok menetére bukkantam. Milyen meggyőző illusztráció ez az európai sajtó egy részében olyan nagyra tartott török kormányzati rendszerhez. Csak nézzük meg e férfiaknak a szpahik nyomása alatt megalázott, elgyötört arcvonásait! Ki ismerhetné meg bennük az egykor oly félelmes bolgár nép leszármazottjait? Minden fizikai szépség mellett is csak az a tompa lemondás olvasható ezekben az arcvonásokban, amely utolsó mentségül a vándorbotot nyomta fegyver helyett a kezükbe. Csak nézzük meg ezeket az asszonyokat, eddig akaratnélküli zsákmányai az első török sihedernek, milyen gyász árnyékolja be nem szép vonásaikat. A zokogó gyermekek! Ők mind a házára gondolnak, amelyet el kellett hagyniuk, rokonaikra és játékaikra, amelyeket nem hozhattak magukkal.»¹

Ebben a kérdésben a napilapokban is nagy cikkeket közöl, különösen a cserkesz bevándorlás szörnyűségeit ecseteli eleven színekkel.

3. A politikai felszabadulási mozgalom szervezése. A bolgár intelligencia hangulata Kanitz utazásai idején.

Kanitz már akkor, amikor először lépett bolgár földre, teljesen megértette a helyzetet. Tudniillik éppen ebben az évben a bolgár rajah jajkiáltásai eljutottak a szultán füleihez is, és Abdul Medzsid szultán elküldte a nagyvezírt, hogy vizsgálja meg a nép panaszait, s hogy «a bosszuló nemezis karja sujtson le most rangkülönbség nélkül a bűnösökre». Ezer meg ezer bolgár paraszt tódult a falvakból a városokba, hogy panaszait a nagyvezír elé terjessze. Kanitz látta a hangulatot Nisben. Mielőtt a nagyvezír megérkezett volna,

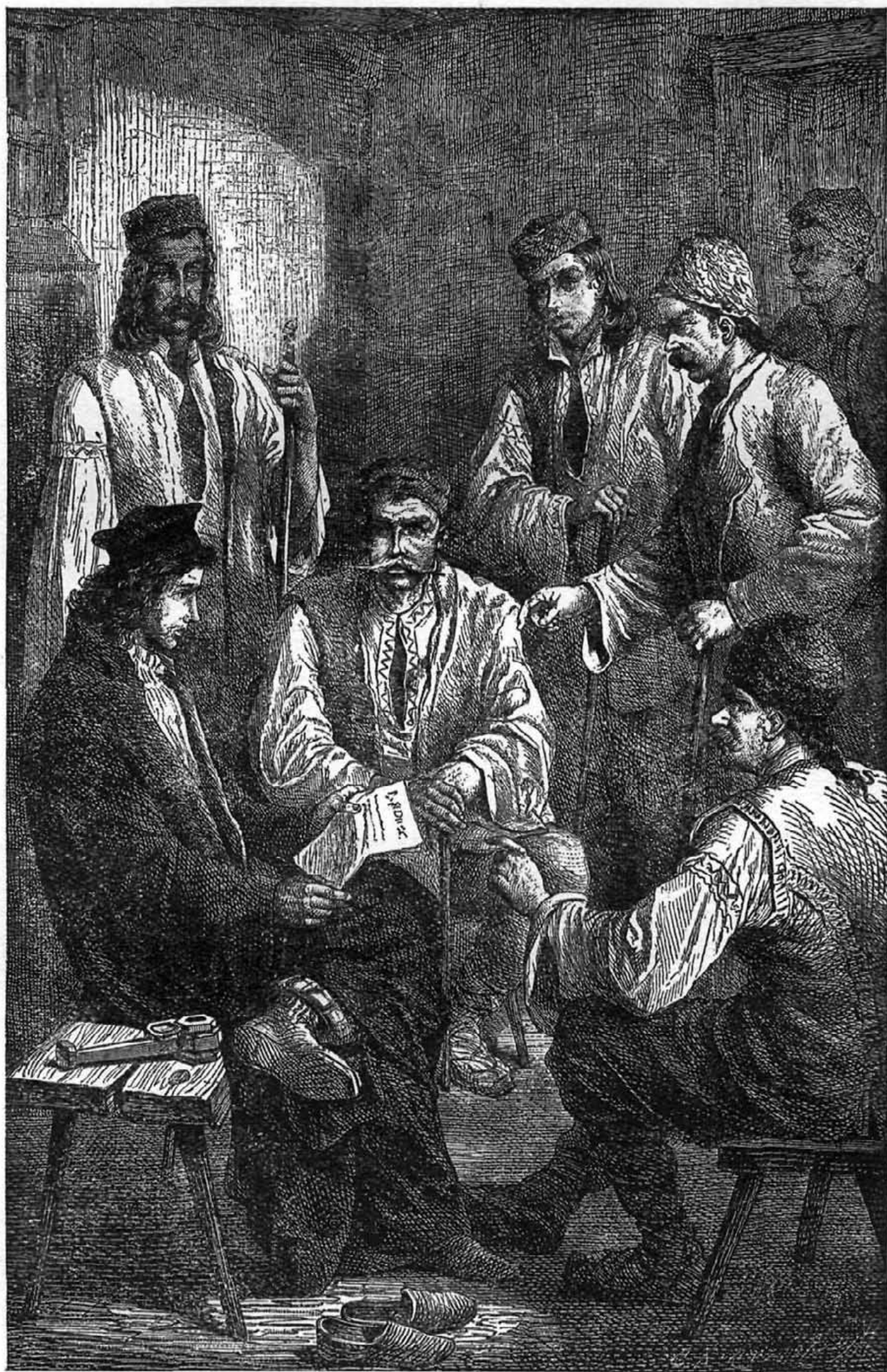
¹ Serbien 43.

az előzetes nyomozás lefolytatására előreküldte Szulejmán bejt (9. kép.). Kanitz hosszasan beszélgetett az Európában művelődött Szulejman bejjel.¹ A mozgalom, amely az egész bolgárok lakta földön nagy izgalmat keltett, megértette Kanitz-cal, hogy «az 1860. évnek pontosan olyan jelentősége van a bolgárokra, mint a nagyon mozgalmas 1848-inak a legtöbb európai népre. Ugyanis azok a hullámzások, amelyek akkor megrázták az európai államok szervezetét, alig érintették Európai-Törökország korhadt állami gépezetét, nem jutottak át határain, s azért törtek ki robbanásszerűen egyszerre később, 1860-ban.»² Valóban, ekkor minden forrongásban van. A bolgár nép szenvedései, elkeseredése, a panaszvivők nagy tömegeinek a városba tódulásával, ez alkalommal nyilvánul meg először impozáns módon. A bolgár intelligencia, elsősorban a felszabadító mozgalom nagy, agilis szervezője, Rakovszki Száva,³ pedig ekkor kezdi meg komoly formában a szabadságvágy harcainak szervezését. Ez a csodálatosan aktív, ideális céljaiért mindenre kész, a különböző helyzeteknek megfelelő új meg új csoportosulásokkal, új meg új koncepciókkal felépő igazi vezér a külföldi, elsősorban a szerbiai, romániai és oroszországi bolgár kolóniák tehetetlen s egymással komoly kapcsolatban nem lévő csoportjaiból egységes politikai akcióra kész és alkalmas politikai erőt szervez. Az emigráció lesz a vezére a bolgár felszabadító mozgalomnak, innen indul ki minden akció, s innen várja a bolgár a felszabadulást. Ilyen nagyszerű Rakovszki akciója kívül, de nem kevésbé értékes belül az országban is. Egykor maga is «hajduk»-vezér, most az ő hatásán a «hajduk»-okból, a szegénylegényekből felkelők lesznek. Addig a hajdukcsapatok csak bosszúállókként szerepeltek, megtorolták a törökök kegyetlenségeit, most a hajdukokat szabadságharcosokká teszi! Az ő hatásán egy gondolat irányítja őket:

¹ Donau-Bulgarien I, 104.

² U. o. I, 148.

³ A kor s Rakovszki szerepének megítélésére Strašimiroff D. «Komitetskoto desetiletije» c. munkáját (lásd «Bălgaria 1000 god.» c. könyv, 781—888.)

9. kép. A panaszok átadása.

a bolgár nép felszabadítása. Ugyanilyen a mi kurucságunk története is.

1860-tól Rakovszki óriási tevékenységet fejt ki. Proklamációkat, leveleket küld a nép közé, amelyek kézről-kézre járnak, megbízottakat küld Bulgáriába, akik terjesztik eszméit. Levelei s megbízottai útján felszólítja a bolgár fiatal-ságot, hogy hagyja ott Bulgáriát s jöjjön hozzá Belgrádba, hogy felfegyverezze. Hatása oly nagy, hogy egyre-másra érkeznek hozzá a hajdukok vezérei is már 1861-ben, akik közül az egyiknek az írásában világosan olvasható, hogy Rakovszki hatásán ő már elhatározta, hogy már nem hajduk lesz, hanem forradalmár, aki fel akarja szabadítani a népét a török iga alól. Bulgária különböző részeiből százával érkeznek hozzá az elégedetlen bolgár ifjak. Rakovszki csak arra várt, hogy bekapcsolódhasson Törökországnak valamelyik külpolitikai bonyodalmába. 1862-ben érkezettnek látta az időt az akcióba lépésre. Szerbia és Törökország konfliktusa nagy reményekkel kecsegtette. Reményeit Obrenovics Mihály szerb fejedelem is táplálta. Rakovszki vezetésével bolgár menekültekből bolgár légió alakult, amelynek felszerelésére a vezér gazdag bolgár kereskedőktől szedte össze a pénzt. Megalakította az ideiglenes kormányt is, s ottjárt díszes bolgár nemzeti ruhában hintóján, bolgár katonai kísérettel a bolgár ideiglenes kormány feje, Rakovszki, Belgrád uccáin. Terve az volt, hogy amikor a szerb-török háború kitör, — a fejedelem az év nyarára bizzatta —, 2000 legionáriusa betör Bulgáriába, fellázítja a népet s kiűzi a törököt. Rakovszki meg volt győződve arról, hogy sikerült a népet előkészítenie a forradalomra. Ezt a reményét növelte az, hogy Bulgária népének lelkes hangulatáról tanúskodtak a különböző központokban alakult forradalmi szervezetek, közülük egyik-másik delegátusokat is küldött hozzá, akik biztosították, hogy a nép kész a felkelésre.

A szerb-török konfliktus azonban elsimult, s így Rakovszki kénytelen volt felosztatni légióját. Ez a csodálatos ember azonban egy percig sem esik kétségbe, hanem a legnagyobb reményekkel fog újabb és újabb akciókba. Emellett

Rakovszki működésének kétségtelen sikerei is voltak: a belgrádi terv megghiúsult, de a munka eredménye megmaradt. Az emigráció tovább folytatja tevékenységét; most már Belgrád helyett Bukarest lett a központ: a bukaresti komiték, Rakovszki újságjai s könyvei, meg a másokéi is, készítik elő a népet a szabadságharcra. Az egész bolgár intelligencia munkában van, a nép reménykedik.

4. Kanitz szerepe a bolgár kérdésben. Utazásainak fáradtságos és veszélyes volta.

Ilyen viszonyokat talál Kanitz Bulgáriában. 1860-i látogatása után, 1862-ben utazott Bulgáriában, de különösen 1864-ben tett meg itt nagyobb útakat. Napi- és hetilapokban addig megjelent rajzai és cikkei után még ez évben kiadta első nagyobb dolgozatát Bulgáriáról «Bulgarische Fragmente» címen,¹ 1866. június 18-án pedig felolvasta a bécsi tudományos akadémiában nagyértékű munkáját «Reise in Süd-Serbien und Nord-Bulgarien», amely 1868-ban meg is jelent a bécsi akadémia Denkschriftjeiben.²

Ebből a munkából láthatjuk legelőször, hogy Kanitz, hogy úgy mondjam, Európa nyelvén igyekezett megértetni Európával, hogy segítenie kell a török uralom alatt élő népeken. Ismerte Európát, tudta, hogyha azt írja, hogy essék meg a szíve ezeknek a népeknek a nyomorúságán, résztvevő könnyeket ejtenek, adományokat gyűjtenek, esetleg bizottságokat küldenek ki, de komoly és tartós érdeklődés nem várható. Ő igyekezett megértetni Európával, hogy saját érdeke az, ha segít a balkáni népeken. Előszavában elmondja, hogy Ausztriának sok millió bevétele van abból, hogy iparcikkeket szállít a Balkánra. S ez a haszon óriási mértékben növekednék, ha ismernék ezeket a népeket, s ha emelnék itt a lakosság fogyasztóképességét. Tehát ez a haszon megéri Ausztriának azt, hogy a portára való nagy befolyását felhasználja, hogy a rajah szellemi és anyagi jó-

¹ Oesterreichische Revue 1864, Bd. VI. 190—212, Bd. VII. 216—238. Szerb fordítása Danica, 1864, 678 s kk.

² Denkschr. Akad. Wien. Philos.-hist. Classe. XVII (1868).

létét iskolákkal, útépitésekkel, folyószabályozásokkal stb. emelje. Ilyen irányban ma már több megértés van osztrák vezetőkörökben, mondja Kanitz, mint régebben. Ez abban a bőkezűségben is kifejezést nyert, amellyel I. Ferenc József 1864-ben az ő balkáni kutató útját támogatta.¹ Szintúgy 1870-ben is «in hohem Auftrage» kutat Kanitz. Ugyancsak 1870-ben jelent meg a «Katechismus der Ornamentik» című (Leipzig, 1870), azóta sok kiadást ért könyve.

Ebben az 1870. évben alakult meg Bécsben az «Anthropologische Gesellschaft», amely már alakuló gyűlésén múzeumi örévé választotta Kanitzot. Ebben a társaságban is a bolgár kérdés iránt kelt érdeklődést. Már az ápr. 25-i ülésen felolvasást tart «Die herrschende Race der Türkei auf unseren ethnographischen Karten» címen, amely a társaság közleményeinek első kötetében meg is jelent.² Nagyon értékes ez a kis cikk. Tudósnak s Balkán-politikusnak egyaránt fontos volt ez a kérdés. Kanitz megállapította, hogy az általa becsült Lejean, Carte ethnographique de la Turquie d'Europe (Petermann, Ergänzungsheft, 4, 1861)-ban sok hiba van. A török statisztika pedig hamis. Miután a törökök nem tartanak rendes népszámlálást, a török birodalom nemzetiségeire vonatkozólag csak valószínűségekkel dolgozhatunk, csak az bizonyos, hogy a török elem Európai-Törökországban kisszámú és hanyatlóban van. Nemcsak számbelileg kicsiny a török elem a bolgárral szemben, de gazdaságilag is a bolgárok fejlődnek, hiszen a török birtokok is egyre-másra bolgárok kezébe mennek át Bulgáriában. Hogy mennyire téves a turkofileknek az az állítása, hogy Európai-Törökországot nagyobbára oszmánlik lakják, a legjobban bizonyítaná az, ha a nagyhatalmak azt követelnék, hogy Törökországban komoly népszámlálást tartsanak.

1864-től kezdve utazásainak főtere Bulgária. Itteni kutatásairól egy sereg cikkben számol be. A fentemlítettek után s rengeteg komoly újságcikkén kívül megemlítendő: Ethnographische Verhältnisse der bulgarischen Nordwest-spitze.³

¹ Denkschr. Akad. Wien. Phil.-hist. Classe. XVII (1868) 1—2.

² Mitth. Anthrop. Ges. Wien, I (1871) 60—63.

³ U. o. II. (1872) 41—45.

1874-ben «Reise in bulgarischen Donau-Timok und Sveti Nicola Balkan-Gebiet im Sommer 1874»,¹ «Reise in Central-Bulgarien im Sommer 1874»,² «Tirnovó, die albulgarische Zarenstadt».³ Ugyanez évben jelent meg a Vaskapuról egy cikke,⁴ amely Hunfalvy János figyelmét is felkeltette, aki a «Természet» című folyóiratban közli: «A vaskapu szorosa Kanitz F. előadása szerint».⁵

A következő évtől kezdve pedig kiadja összefoglaló munkáját.

*

Kanitz bulgáriai utazásai sokkal több nehézséggel jártak, mint a szerbiaiak. Hiszen ez a terület kultúrviszonyait tekintve csak névleg tartozott Európához, az utazás itt sokkal több kényelmetlenséggel járt, mint például Egyiptomban, s Kanitz méltán hasonlítja a türkmének közötti kutatóúthoz.

Bulgáriai útjaira elsősorban ajánlólevelekre volt szüksége. Tapasztalatból tudta már ezt, hiszen 1860-ban Zvornikban ugyancsak nagy kellemetlenségei voltak a török hatóságokkal. A törökök minden idegen utazóban kémeket láttak s mindenképpen akadályozták a munkában. Ezért azután mindig megszerezte az osztrák-magyar nagykövetség útján az «óriási, a konstantinápolyi kalligráfiának becsületére válható szultáni fermánt», amely minden ellentállást legyőzött.⁶ A fermánok nagy tekintélyt szereztek neki mindenfelé, az útlevíl és vámvizsgáló hivatalnokok tisztelettel nyitottak neki utat, s ugyanilyen tiszteletteljes fogadásra készítette az ajánlólevél természetesen a pasákat is.

Ha beérkezett valamelyik kerület székhelyére, elsősorban a kormányzó-pasát látogatta meg, — a konzul kíséretében, ha volt — ugyanígy a kisebb központokban is a kaj-

¹ Mitth. Geogr. Ges. Wien, XV (1873) 61—72, 105—112.

² U. o. XVII (1874) 471—473.

³ Ausland XLVII (1874) 570—73.

⁴ Das Eiserne Tor. Mitth. Geogr. Ges. Wien VII (1874) 49—58.
V. ö. még Zur Synonymik der Ortsnomenclatur Ost-Bulgariens. Mitth. Geogr. Ges. XVI (1874) 170—172.

⁵ Természet VI (1874) 145—149, 159—165.

⁶ Donau-Bulgarien II, 13.

makámot. A fermán mindenütt megnyitotta az utat. A pasák ünnepélyes ceremóniák között fogadták és a szokásos keleti udvariassággal kínálgatták, s kiállítottak neki egy «bujuruldu»-t, amely a valia hivatalnokainak meghagyta, hogy a konstantinápolyi fermánt tartsák tiszteletben.

A pasák udvariassága és szolgálatkészsége azonban csak addig tartott, amíg valakinek eszébe nem jutott, hogy feljelentse. Miután az idegeneket kémeknek nézték, nem egyszer voltak kellemetlenségei. 1860-ban, amikor először ért bolgár területre, Nisbe, itt éppen a bolgárok előterjesztették a szultán megbízottjának panaszait, s a helyi török hatóságok olyan rossz szemmel néztek az idegenre, hogy Kanitz nem dolgozhatott semmit.¹ 1864-ben már el volt látva szultáni fermánnal,² s ekkor módja volt kutatni; ekkor fedezte fel a régi római város, Naissus nyomait. De amikor 1870. október 17-én újra Nisbe érkezett, hogy folytassa az 1864-ben (ekkor ásatni is kezdett) megkezdett munkát, a török hatóság akadékoskodása folytán kénytelen volt elhagyni a várost. A piroti müdir ugyanis megtudva, hogy Kanitz Pirot környékén topográfiai felvételeket készített, sürgönyileg feljelentette a nisi pasának, mint az államra veszélyes embert. A török csendőrök elfogták, majd a rendőrfőnök megmotoztatta, elvette az összes könyveit, térképeit s írásait, és Abdur Rachman pasa elé vitette, aki megtiltotta, hogy Nisben dolgozzék.³

Mindamelett általában részesült török részről annyi támogatásban, hogy adtak mellé egy-egy csendőrt, aki a környéket ismervén vezethette. Az expedíció tagjai rendszeren Kanitz, a tolmácsa s a zaptie, a török csendőr. A dragomán — mondja Kanitz — feltétlenül szükséges a Balkánon még akkor is, ha az ember a lakosság «főnyelvét» tudja, mert a bolgár lakosság mellett egyes helyeken nagy tömegben törökök, a városokban görögök, örmények és cincárok is laknak. Kanitznak állandó tolmácsa volt, aki a bolgáron és szerben kívül törökül és oláhul is tudott.⁴ (Maga Kanitz keverék szerb-bolgár nyelven beszélt.)

¹ U. o. I, 153. ² U. o. I, 154. ³ U. o. I, 158—159. ⁴ U. o. I, 278.

10. kép. Egy deliormáni török falu kupaktanácsa,

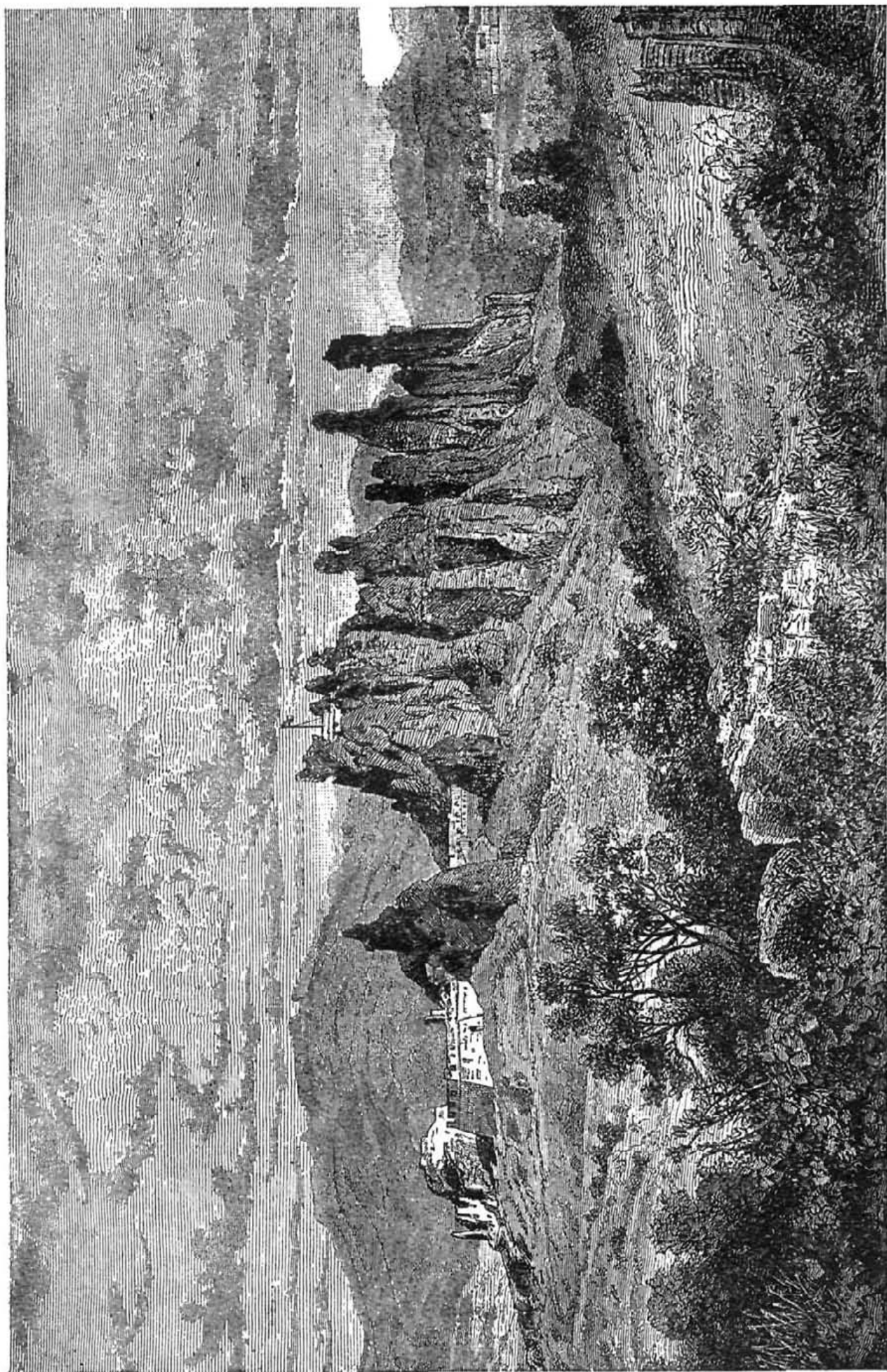
Hamar meg kellett értenie, hogy ha szüksége van valamire, akkor nem igen segít a fermánja és bujurulduja. Rendesen lovon járt. De amikor ló előállítását kérte, olyan nyomorúságos lovakat kapott, hogy minduntalan megálltak, mert nem bírták a terhüket. Amikor azután belefáradva a rossz gebékkal való küzködésbe, megállt egy török faluban s lovakat kért (10. kép), a «nemes medzsi» újjain számolgatta, hogy kinek van lova a faluban, s egész addig elelmélkedett azon, hogy ki állítson hát elő lovakat, amíg leszállt az est. Így utazónk sok időt vesztvén el, megesküszik arra, hogy a török birodalom területén még a legrövidebb útra sem indul el másként, mint a maga lován.¹ Tanácsolgatja is minduntalan, hogy mindenki lehetőleg a maga lován járjon, mert sok kellemetlenségtől, idő és pénzpocsékolástól kíméli meg magát.

Nélkülözés és veszély vette körül útjában mindenütt. Európának ebben az elátkozott sarkában úgy utazott, mint ha a sivatagban lenne. Szerencsére Kanitz le tudta szállítani igényeit. Erre ugyancsak szüksége volt, hiszen nem is végezhetette volna el a munkáját máskép, csakhogy, mint maga is mondja, úgy élt, mint a katona a háborúban, s mentől kevesebb terhet vitt magával, hogy lovait túl ne terhelje a rossz úton.

Mert rosszak voltak még a főútvonalak is. Kanitz elmeséli, hogy amikor 1862-ben megkérdezte Szulejman vidini pasától, hogy milyen a belogradcsiki út (11. kép), a pasa a tenyerét tartotta elé, ami azt akarta jelenteni, hogy «olyan síma, mint a tenyere.» A valóságban azonban oly nyomorúságos volt az országút, hogy egy vízkimosta gödörben összetört a kocsija.² Gyakran természetesen kénytelen volt mellékúton járni, s nem egyszer el is tévedt. Néha nem is volt biztonságos az út. Így 1862. júliusában Vidinbe érve felkelésbe cseppent bele. Bolgár felkelők voltak a Tirnovo—Gabrovo—Kazanlyk-i út urai. De bizonytalanok voltak az utak akkor is, ha nem is volt felkelés, bizonytalanná tették a szegénylegények (szegénylegény bolgár néven haj-

¹ III, Donau-Bulgarien. 310.

² U. o. I, 256—58.

11. kép. Belogradcsik vára.

duk).³ Természetes, hogy annyi sok útjában nem kerülhette ki Kanitz, hogy találkozzék velük. Íme a találkozás Kanitz érdekes leírásában: «Először francia utazók keltették a Deli Orman (bolond erdő) rossz hírét. Leírásuk szerint a lakói rabló török népség. Különben is lebeszéltek arról, hogy ezt a vidéket bejárjam, ami persze nem tartott vissza attól, hogy éppen az ellenkezőjét tegyem. Mert ugyan egyáltalán, hol lehetne Törökországban, ahol egészen züllött a közigazgatás, teljes biztonságot találni? Talán a trák síkságon vagy Boszniában, avagy Albániában? A hegyvidékeken, a magasabb balkáni úton bizonyára nem»... «Bár M. St. Clair nagyon csábítóan festette le a török Balkan Cselebit, nem vágytam arra a megtiszteltetésre, hogy balkáni útamon szerencsém legyen személyesen is megismerkedni vele. De Deli-Orman-tanulmányaim nem lennének teljesek, ha a törökországi utazóéletnek ezt az éppen nem mulatságos oldalát csak hallomásból, kis történetek révén ismerhettem volna. Az irántam szimpátikusan hangolt idegek részére előre akarom bocsátani, hogy az erdők félelmetes urainak egyikével való alább leírt találkozásom az elképzelhető legkedvezőbbben, sőt egyenesen akadémikusan folyt le.

Mindjárt a vízvázasztó mögött, amikor a Deli Orman északi lejtőjén Muradalar irányában leereszkedtünk, a meredek szakadék jobboldalán hirtelen mozgás támadt. Az én zaptim már elhagyta volt ezt a gyanús helyet, de amikor én odaértem, egy bokorból villámgyorsan előugró török hangos «dur» (állj) kiáltással állta el az utamat, és abban a pillanatban már a mellemnek is volt szegezve ezüstcsillóságú pisztolycsöve. «Dur effendim, hova lovagolsz, add ide a pénzedet és aztán tovább mehetsz!» Csiklandós helyzet volt ez, egészen a rabló kezében voltam. Egy kézmozdulat a revolver után és a mellemnek szegezett pisztoly kioltotta volna az életem gyertyáját. S emellett teljesen egyedül voltam, az én zaptiem eltűnt és a dragománom, bár már

¹ Donau-Bulgarien. I, 256—58. A magyar hajdú szó a délszláv *hajduk*-ból ered.

régóta elő voltunk készülve ilyenféle élményre, annyira elvesztette a lélekjelenlétét, hogy teljesen elakadt a szava. Tehát magam válaszoltam az oly különös módon rám-köszöntő «bokorbeli cselebi» kérdésére, hogy Szilisztrába utazom, ates-araba-insenir (vasúti mérnök) vagyok, és hogy a váli megbízásából utazom, és ennek bizonyságául megmutattam a műszeremet és a ferment. Hangos «peki» (=jó!)-vel elhúzta támadóm a pisztolyát. Tolmácsom erre egyszerre olyan bátor lett, hogy így szólt hozzám: Cselebi, ne légy tovább terhünkre, az én uram a padisah bas-insenir-je (főmérnök), és nem igen volna javadra, ha megakadályoznád a munkájában. «Az erdők ura» kicsinylő megjegyzést vetett felé, de udvariasabban kérdezett engem, hogy a «demir yol» (vasút) milyen irányban fog haladni, én megneveztem egy irányt, ami éppen eszembe jutott, mire az atléta természetű ember lovával a másik oldalra ugratva, és «jol hairolszun» köszönéssel eltűnt a sötét tölgyerdőben.

Az útonálló gentlemannek, e tűzpiros karmazsinkendős lovasalaknak pompás vágású feje volt olyan vonásokkal, amelyek más körülmények között nagyobb bizalmat keltettek volna bennem, mint soké azok közül a zaptik közül, akiket nagyobb biztonságomra adtak mellém. Az igazi «Balkan-cselebi» típusa volt, amint azt St. Clair rajzolta, olyan ember, akiben bár nem hiányzott a lovagias gondolkozás, pisztolyát hidegvérrel elsütötte volna, ha csak egy védekező mozdulatot akartam volna tenni. «Ha feltartóztat és fegyvered van — mondja St. Clair — lödd le, ha tudod, ha rosszul lössz, jaj neked!» «Semmikép se számíts török kíséretedre», egészíthetem ki én. Musztafa Csaus ben Oszman az én zaptie szuariehem, bár a hangos szóváltásokra figyelmessé lett, s azt is tudta, hogy miről van szó, nyugodtan várt a szoros kijáratánál, hogy előkerülök-e. Leszidtam gyáva viselkedéséért, de ő nyugodtan azt válaszolta, hogy távol kellett tartania magát, hogy az «én» életemet ne veszélyeztesse. Amikor a vérem egy kissé lehűlt, nyugodtan meggondolva magam is azt kezdtem hinni, hogy talán a csaus a leghelyesebben cselekedett úgy, ahogy viselkedett.

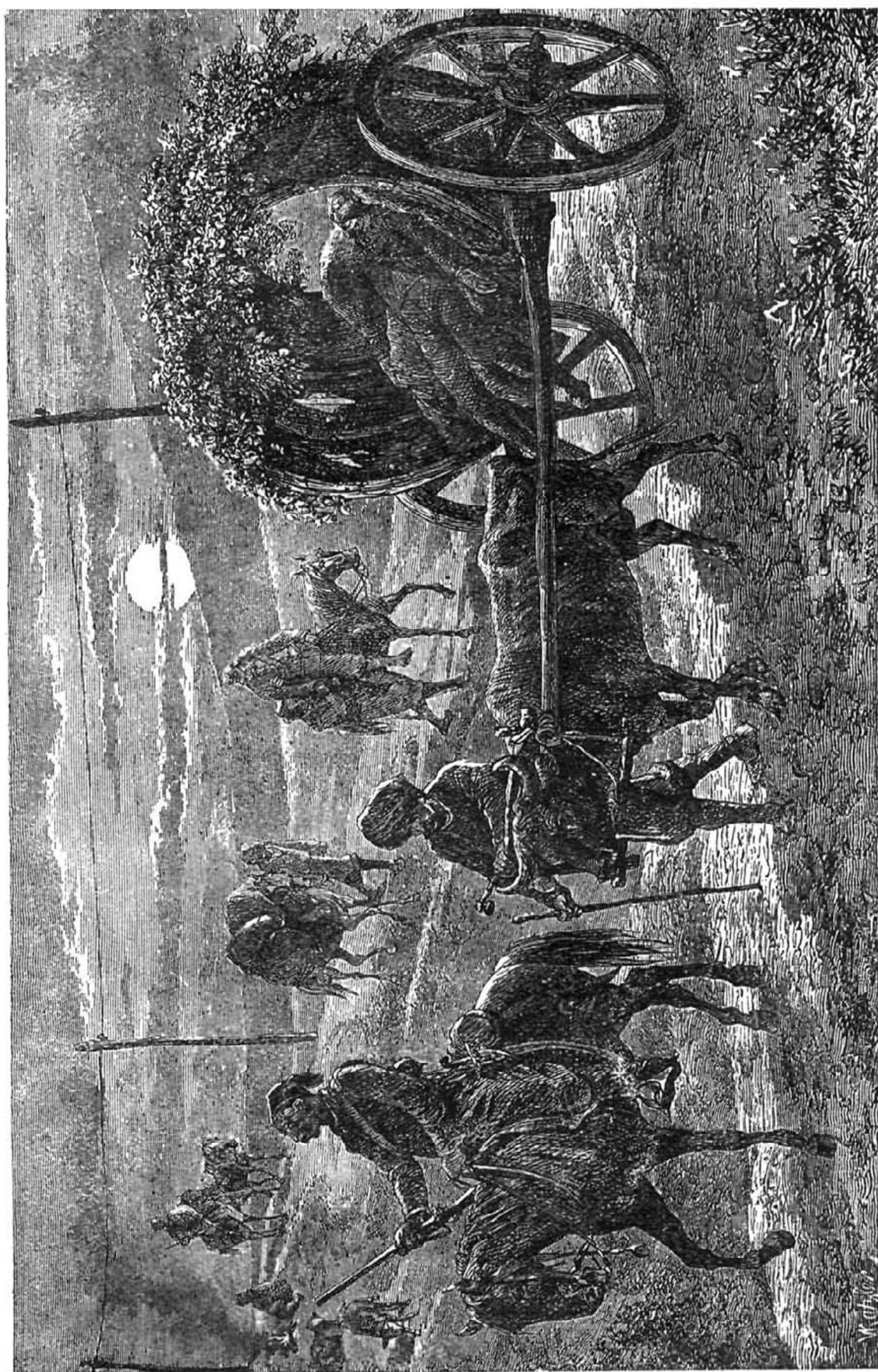
A közeli török falu, Muradalar muhtarjától megtudtam, hogy a híres Ali Pilovannal volt dolgom, aki hetek óta teszi bizonytalanná Deli-Orman emez útjait, anélkül, hogy valaki tenni merne ellene valamit.»¹

Sokkal komolyabb következményekkel járt a Dobrudzsában őt megtámadó veszedelem, a Dobrudzsa-láz. Egész kutató élete folyamán a legtöbbet szenvedett ekkor, amikor kutatóvágya erre a legveszedelmesebb mocsaras vidékre vitte. Szilisztra mocsaras vidékén megkapta a mocsárlázat. Egy üveg erős pálinkával akarták kikúrálni, meg is itta hősiesen, de nem használt. A chinin egy-kettőre talpraállította s folytatta útját oda, ahol közel-távol nincs orvos, s nincs megfelelő hely, ahol megpihenhetne. Útközben, éppen a legvadabb vidéken ismét leverte lábáról a malária. Akkadanlában öntudatlanul fekszik. Nyolc napig tartott már a láza, s így kénytelen volt betegen teljesen összetörve elhatározni magát arra, hogy visszatér Szilisztrába. Kétkerekű rázós taligán szállítják, s a szekeret vezető török egyhangú panaszos nótája úgy hangzik, mintha halotti dalát fujnák (12. kép). Betegsége oly komolyra fordult, hogy kénytelen volt visszatérni Bécsbe. Hosszú időre munkaképtelenné tette ez a betegség, amely két évvel előbb 1870-ben elragadta az élők sorából régi kedves barátját, Lejean francia konzult, akinek európai Törökország első etnográfiai térképe köszönhető. Kanitz sok szenvedés után csak 1874-ben lett olyan erős, hogy folytathatta balkáni kutatásait.²

De eddig csak egy-egy kellemetlen esetről beszéltünk. Útonállóval való találkozásról, amely nem járt rá nézve semmiféle következménnyel, betegségről, amely két évig munkaképtelenné tette. Mindez csak azt mutatja, hogy egyszer-egyszer életveszélyes helyzetbe került.

Sokkal inkább csodálom én Kanitzot, az európai embert azért, hogy le tudott mondani annyiszor, nem egyszer hosszú időre, a legelemibb kényelmi szükségleteiről. Ma 60—70 évvel később, amikor egy nép hatalmas élettereje és egy nagy fejedelem, Ferdinand cár robusztus energiája mű-

¹ Donau-Bulgarien III, 243—246. ² U. o. III, 254—260.

12. kép. A «Dobruza-láz»-ban gyötrődő Kanitzot viszik Szilisztrába.

velt országgá tették Bulgáriát, ma amikor jó utak, vasút, automobil van, még mindig le kell az embernek mondania egyszer-egyszer a legelemibb kultúrszükségleteiről is, ha Bulgária egy-egy elhagyatott területén végez kutató munkát. Egy-egy olyan helyen, ahol Kanitz járt, még ma is nagy kitartás és minden igény lefokozása kellett ahhoz, hogy néhány hónapot töltsék. Így az elmúlt év nyarán, olyan helyen (Mumdzsilar) ásattam, ahol nincs víz, nehéz ételhez jutni, s a fekvőhely nem a nyugalmat, hanem az élősdiekkel való küzdelmet jelenti úgy, hogy inkább szabad ég alatt hál az ember. Ahol álmaim netovábbja hetekig az volt, hogy valahol rendes fekvőhelyen aludjam s jól megébredjek. Itt gondolkoztam el Kanitz utazásain, ekkor tanultam meg őt csodálni. Képzeljük csak el azokat a szörnyű szállásokat, amelyeken Kanitz meghált. A török müszafirlikokat, amelyekben, ha nem akarja az utazó a szabad ég alatt hagyni az állatait, velük kell hálnia. Ezekkel a szállásokkal csak úgy érheti be az ember, ha mint Kanitz tette, otthon hagyja minden igényét. A bolgár falvak fogadója, a *«han»* valamivel jobb volt, de poloska, bolha természetesen ezekben is volt elég. Négy pusztá fal, nincs benne semmi bútorzat, legkevesébbé természetesen ágy. Kanitz ha beérkezett a fogadóba, lerakta a holmiját, hozott az udvarról egy nyaláb szénát, elkészítette a fekvőhelyét, s a fáradságtól hamarosan el is nyomta az álmot. Így ír: «Miután elszoktam minden komforttól, a kis helyiség teljes üressége éppoly kevésbé bántott, mint a papiros ablaktábla hasadékai, amelyek szabad utat engedtek a hideg éjjeli levegőnek. Az istálló közvetlen szomszédságától se zavarva gyorsan az öntudatlanság birodalmába kerültem.» Sok helyen nem is fogadták szívesen! Egyszer a zivatar arra kényszerítette, hogy beszálljon egy házba Drěnovó faluban. A család, amelyhez beszállásolták, úgy fogadta, ahogy a beszállásolt katonákat szokás. Különösen az asszonyok voltak haragosak. Erre ő jól kipróbált eszközhöz folyamodott: néhány piasztert osztott szét a gyerekek közt, s kifizette előre az árpáért kért pénzt. Erre helyreállott a nyugalom. «Nem olyan könnyen, helyesebben egyáltalán nem sikerült

megfékezni a moszkitókat és más fekete kínozszellemeket, amelyek a házörző eb üvöltésével egyesülve lehetetlenné tették az alvást. Maga a «királyok királyának» országából való magasztalt fű sem tette meg a hatását, amikor azután még az undorító tözegégés-szag is betódult a kis szoba papirosablaktábláin, kora reggel nyergeltettem s ajánlottam magam — csendes átkokat szórva az egyáltalán nem vendég-szerető falura — a soha-vissza-nem-térésre».¹

Így azután persze a legnagyobb szerencse, ha az embernek egy-egy helyen olyan ismerőse van, akinek tiszta szállása van s szívesen látja. Kanitz is került néhol ilyen ismerős jó helyre, de sokszor nem akart ismerősei terhére lenni — udvariasságból. Néha megadta az árát udvarias voltának — ezt bizony mindig meg kell fizetnie az embernek. Későn érkezik Gornja Orehovicába. Mint jól nevelt ember, nem akarta ottani ismerőseit ilyen késői órákban zavarni, tehát egy «han»-ban szállt meg. Lefeküdt s aludni próbált. Az alatta levő helyiségben részeg legények ordítottak, körülötte pedig az egerek és patkányok egész raja futkározott. Nem elégedtek meg avval, hogy összeszedték körülötte az ételmaradékokat, de rámentek utazónk takarójára is, úgyhogy nem maradt más hátra, minthogy a «veszedelemtől szorongatva kiürítette a terepet». Kiment a csardak alá (a tornácra) s ott próbált aludni. Ott azonban kísérlőinek horkolása játszotta ki azt a törekvését, hogy «az álmok birodalmába vándoroljon». Amikor meg a fáradtság mégis úgy kimerítette, hogy elszundított, «felzendült száz kakastorok ama versenykoncertjének első kukorékolása, amelyet csak egy bolgár faluban kell hallani, hogy megértsük, milyen álmod elriasztó hatása van». Elképzélhetjük erre, hogy mit szeretett volna válaszolni Kanitz, amikor ilyen éjszaka után a fogadós hajnalban avval a kérdésével riasztotta fel álmából, hogy «jól aludt-e?» Az ilyen, a bolgároknál divatos hajnali kérdezősködések magamnak is sok kellemetlen percet szereztek. Egyszer Koprivsticában bőséges evés-ivás után éjjel $1\frac{1}{2}$ 3 körül szállásoltak be három

¹ U. o. II, 151.

bolgár barátommal együtt valami öreg nőket gondozó egyesületbe, s gyilkos kedvem támadt, amikor már reggel $1\frac{1}{2}$ 5-kor bejött a szobámba egy az egyletet (a hatvanas években) alapító nénike, hogy megkérdezze, hogy aludtam s elmagyarázta, hogy ő négy óra után már nem tud aludni. Kanitz fenti leírása oly vidám, hogy nem is gondolunk a helyzet komoly oldalára, hanem mulatunk rajta. Ez a saját kellemetlenségein is mosolygó ember nagyon érdekesen tudja mulatságosan látni és leírni azt is, ami valójában nagyon terhes volt. Kedves, közvetlen s bölcs lényének ez az igazi hangja. Sőt nemcsak hogy később tudja mulatságosan leírni szenvedéseit, de mindjárt egy fárasztó éj után is, néhány percnyi kellemes meleg vagy egy pár csésze török kávé azonnal helyrehozza utazónk hangulatát.¹

Mások persze a veszélyek, kellemetlenségek hátborzongató leírásával tették volna a maguk utazásait érdekessé. Ő lenézi ezt a hatásvadászatot. Meg is mondja: «Ha nem emlegetem annyiszor, mint más utazók szokták tenni, a kellemetlen eseteket és a fáradalmakat, amelyek balkáni utazásaimon szinte naponként próbára tették türelmemet, abból az olvasónak nem szabad azt hinnie, hogy nem volt részem bennük. De tudva azt, hogy a kultúrától alig érintett területeken az utazás nem séta, egykedvűen túrtam az összes fáradalmakat és kellemetlen élményeket, amelyeket gyakran csak egy-egy szóval említettem meg. Nem mindig így a kíséretem. Sohase jut az ember annyira, mint kutató útakon és háborúban arra a tapasztalatra, hogy milyen intenzíven befolyásolja az erkölcsi erő az emberi lelket. Annak a tudata, hogy egy magasztos eszmének, a tudománynak, vagy a hazának áldozza magát az ember, csodálatosan megacélozza az izmokat, s a gyengébbet is képessé teszi arra, hogy könnyebben bírja el a fáradságot és a veszélyt, mint az utazó szolgálatában álló erősebb testű kísérő, vagy zsoldos katona.»² Ő valóban a tudománynak minden igényét otthonhagyó, dolgos s mindenben örömét lelő katonája volt. Olyan nagy szüksége van az utazónak arra, hogy jókedvű

¹ U. o. III, 34—35.

² U. o. II, 358—359.

legyen és hogy kis dolgokban is örömet találjon! Ő hálás mindenért. Ha nem jó bent, kimegy a tornácra aludni. Ha nem jó az étel, arra gondol, hogy másutt majd jó lesz. S ha azután valahol a bolgár fogadósné sült csirkével s más hasonló jóval kínálja meg, szinte érezzük a jóllakott ember meglepedettségét. Élvezettel szürcsöli utána a jó török kávé, szívja a jó cigarettát. Egyszer-egyszer, ha nagy út után ilyen jó ebédben van része, nem állja meg, hogy ne adjon hangot meglepedettségének. Egyszer amikor nagyon feldícsér egy ilyen helyet, mentegetődzésképpen meg is említi, hogy ebből ne higgyék ám, hogy ő epikureista, de hát jól esik az ilyen.

Ilyen, mindennel meglepedett, s amellettt mindenkivel figyelmes, kedves embert azután mindenütt megszeretnek. Ha valahol megszáll néhány napra, szállásadói alig tudnak elszakadni tőle, s később is mindig szívesen látják. Tárnóvóban a Bella Bona fogadósnője sűrű könnyhullatások között virágokat tűz a kalapja mellé és úgy bocsátja útjára a kedves európaikat.

*

De nemcsak testileg volt terhes az utazása, adatokhoz is nehezen jutott. Kísérői, a török zaptiek semmit se tudtak mondani. A nép aszerint, hogy bolgár vagy török volt, «koj znaje» vagy «kim bilir» (ki tudja?) kérdéssel válaszolt. Maguk a török hivatalnokok se tudtak komoly felvilágosításokat adni.

Annál hasznosabb segítségére volt a bolgár intelligencia! Abban a korban, amelyben Kanitz Bulgáriában járt, mint láttuk, a bolgár intelligencia minden erejével népe felszabadításáért harcolt, s így Kanitzot örömmel támogatta minden művelt bolgár ember. Ő hálásan fogadta a segítségüket, s vonzó egyéniségével személyes barátaivá tette egy-egy város legműveltebb bolgárait.

Berkovicában a handzsival beszélget, aki megismerteti két koprivsticai fiatalemberrel, két testvérrel, az egyik Koprivsticában tanító, a másik a konstantinápolyi katonatorvosi akadémia tanulója. Tőlük jó adatokat kap Kop-

rivstica történetére és a Szrednagorára.¹ Élesen állítja a városok török hivatalnokainak műveletlenségével szembe a bolgár intelligencia értékét Lovecs vásárában (13. kép). A kajmakam, csak törökül beszélő, cigarettát sodró fiatal effendi, nem tudott egyébről beszélni, csak arról, hogy őt a fátum ebbe a barátságtalan országba vetette, folyton fázik (18° C volt árnyékban,) s csak az a kívánsága, hogy e lázongó vidékről Anatoliába helyezték. Kanitz a kajmakam alattvalói iránti «emberszerető» érdekekből kívánja, hogy teljesedjék a vágya, s úgy búcsúzik el tőle, mint aki a helyi viszonyokról nem tudott meg többet, mint amikor hozzáment. Annál műveltebb emberek voltak Kovacseff Nikola bolgár tanító és barátai, akik fáradhatatlanul támogatták munkájában. Ezek a tanítók, s a lovecsi szabadabb szellemű papság erős nemzeti mozgalmat indítottak s nem egyszer szembeszálltak a fanariota egyházfővel. Így Kanitz említi, hogy Kovacseff megtette azt is, hogy a fanariota érzelmű Hilarion püspök után maga ment fel a szószékbe és felvilágosította a híveket arról, hogy mik a bolgár nép érdekei. Ezekről az emberektől, hogy úgy mondjam első kézből ismerte meg a bolgár-görög egyházi harc lényegét, s a forradalmi érzelmű «ifjú bolgárok» törekvéseit is. Ezek a művelt és hazafias emberek minden erejükkel támogatták. Amikor már távozni akart a városból, Kovacseff kérte, hogy maradjon még egy napig, mert így kettős ünnepet ülhetnek: Szent Péter napját és az ő tiszteletére rendezett ünnepséget, ez alkalommal Bencsu abaposztószabó-mester házában vidám órákat tölthet. Ott is maradt, s másnap, a lovecsi lányok kedves ünnepe után örömmel mondja: «Nehezen tudtam megválni a kedves képtől; Kovacseff barátomnak igaza volt, ez alkalmas volt arra, hogy a török területen való utazásnak sokszor keserves kellemetlenségeit egy kissé elfeledtesse.»²

*

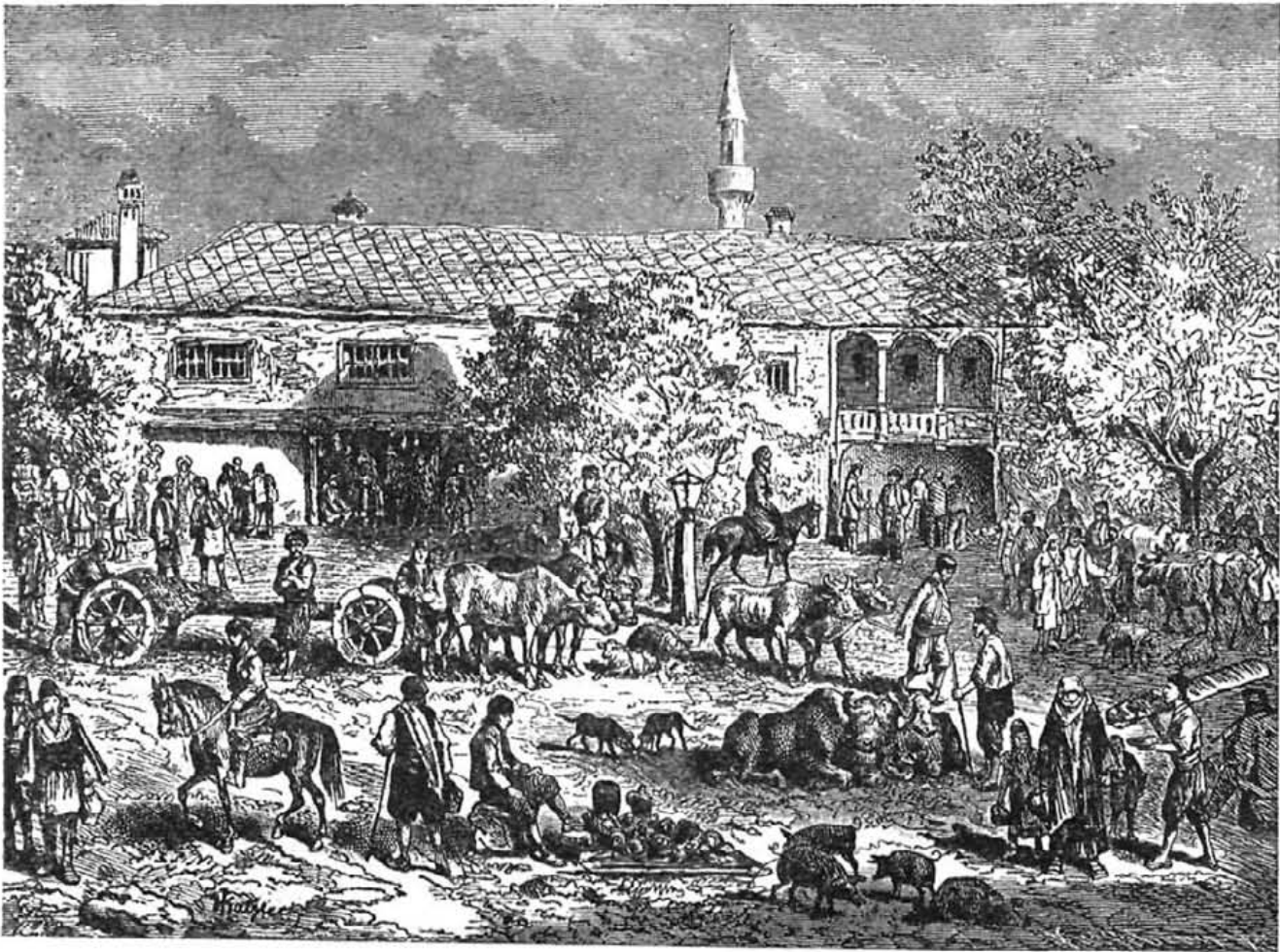
Egészen természetes, hogy a bolgár intelligencia Kanitzot minden erejével segítette munkájában, hiszen mun-

¹ U. o. II, 354—355.

² U. o. II, 148—150.

kálkodása, Bulgáriáról szóló cikkei teljesen megfeleltek a bolgár nép vezető eleme céljainak, mert ebben az időben a bolgár emigráció, a külföldön tanuló bolgár ifjak, s a hazai bolgár intelligencia minden erejével igyekezett otthon a szabadságvágyat növelni s külföldön a Nyugat figyelmét a bolgár ügyre irányítani.

A Nyugat figyelme felkeltésében senkinek sem volt oly komoly része, mint Kanitznak. Mert a lelkes hazafiak, amel-

13. kép. A lovecsi piactér.

lett, hogy otthon elő akarták készíteni a forradalmat, a külföldet csak arról győzték meg, hogy a bolgár népnek van oka a panaszra, hogy a török iga súlyos. Kanitz egész más világításba tudta állítani a kérdést. Nála nem azon van a súly, hogy szenved, hanem hogy nagyértékű ez a nép. Ő azt értette meg a világgal, hogy itt nemcsak arról van szó, hogy egy elnyomott népet fel kell szabadítani, nemcsak arról, hogy segíteni kell a szenvedőkön, de arról is, hogy ezt a népet *érdemes* segíteni, mert a bolgár a Balkán-Félsziget-

nek a legnagyobb számú, de ami még fontosabb, a legértékesebb népe, mert a Balkán népei közül egyedül kiváló földművelő és iparos. Ennek a népnek nagy szellemi értékei vannak, s a törökökkel szemben a bolgárok szorgalmasak és fejlődésképesek, s ha a török uralom gyarlóságai nem akadályozzák, nagy gazdasági fejlődésnek indulnának. Az pedig gazdaságilag igen nagy haszon Európának, ha e területek vagyonosodnak, s nagyobb lesz a fogyasztóképességük.

Elképzelhetjük, hogy mennyire örültek a bolgárok, amikor Kanitz mindezt a világ színe elé tárta. Mi volt ehhez a praktikus, bölcs, mégis lelkes munkához mindaz, amit addig mondtak? Ki másnak volt tolla, amely a bolgár kérdésben így tudott Európának nemcsak a szívéhez, de a fejéhez is szólni?

Roppant nagy szolgálatot tett ezzel Kanitz a bolgár kérdésnek, különösen hogy éppen ekkor ez a kérdés érdekelni kezdte Európát. A nyugati művelt közönség nagy érdeklődéssel várta a nyíltszemű, igen széles látókörű s teljesen pártatlan szemtanú érdekesen megírt s nagyszerűen illusztrált értesítéseit.

Kanitzot a hivatalos körök, de a nagyközönség is egész Európában hamarosan a bolgár kérdés legkiválóbb ismerőjének tartotta. Fáradhatatlan ismertetője volt ő minden bolgár ügynek szóban és írásban. S az az érdeklődés, amellyel cikkeit egész Európa fogadta, szinte kényszerítette arra, hogy megírja összefoglaló munkáját Bulgáriáról. Már 1868-ban tervezte egy «Bulgarien» című munka kiadását, de mivel utazásai meggyőzték arról, hogy itt még sok kutatni való van, hogy sokkal nehezebb problémával áll szemben mint Szerbiában, csak hét év múlva valósította meg ezt a gondolatot.

5. A «Donau-Bulgarien und der Balkan» című munkája.

Csak 1875-ben kezdheti sajtó alá rendezni nagy munkáját, amelyet a tudósok, politikusok s a művelt közönség már várt. Az első kötet megjelenése előtt ez év márciusában másfélórás nagy előadást tartott a bécsi földrajzi társaságban. Miután röviden ismertette a bolgárok történetét, elmondotta, hogy a törökök hiába próbálják tatárok és cserkeszek betelepítésével is nyomni a bolgár elemet, a bolgárság még ilyen viszonyok között is fejlődik, míg a török elem török uralom alatt is kénytelen visszavonulni. Nisben, Vidinben, Ruszcsukban (14. kép) s más bolgár városokban már tömegesen állnak elhagyottan a mecsetek. Kanitz ismerteti a török uralmat, a bolgár népet, s végül azokat az eredményeket, amelyeket Bulgária térképének helyes megállapítása terén elért. Az egykorú ujságcikkek bőven ismeretik ezt az előadást, s örömmel állapítják meg, hogy a szerző még ez évben kiadja nagy munkáját, amelynek alapján politikusok és ujságírók a szükséges helyes világításban láthatják a keleti kérdést.

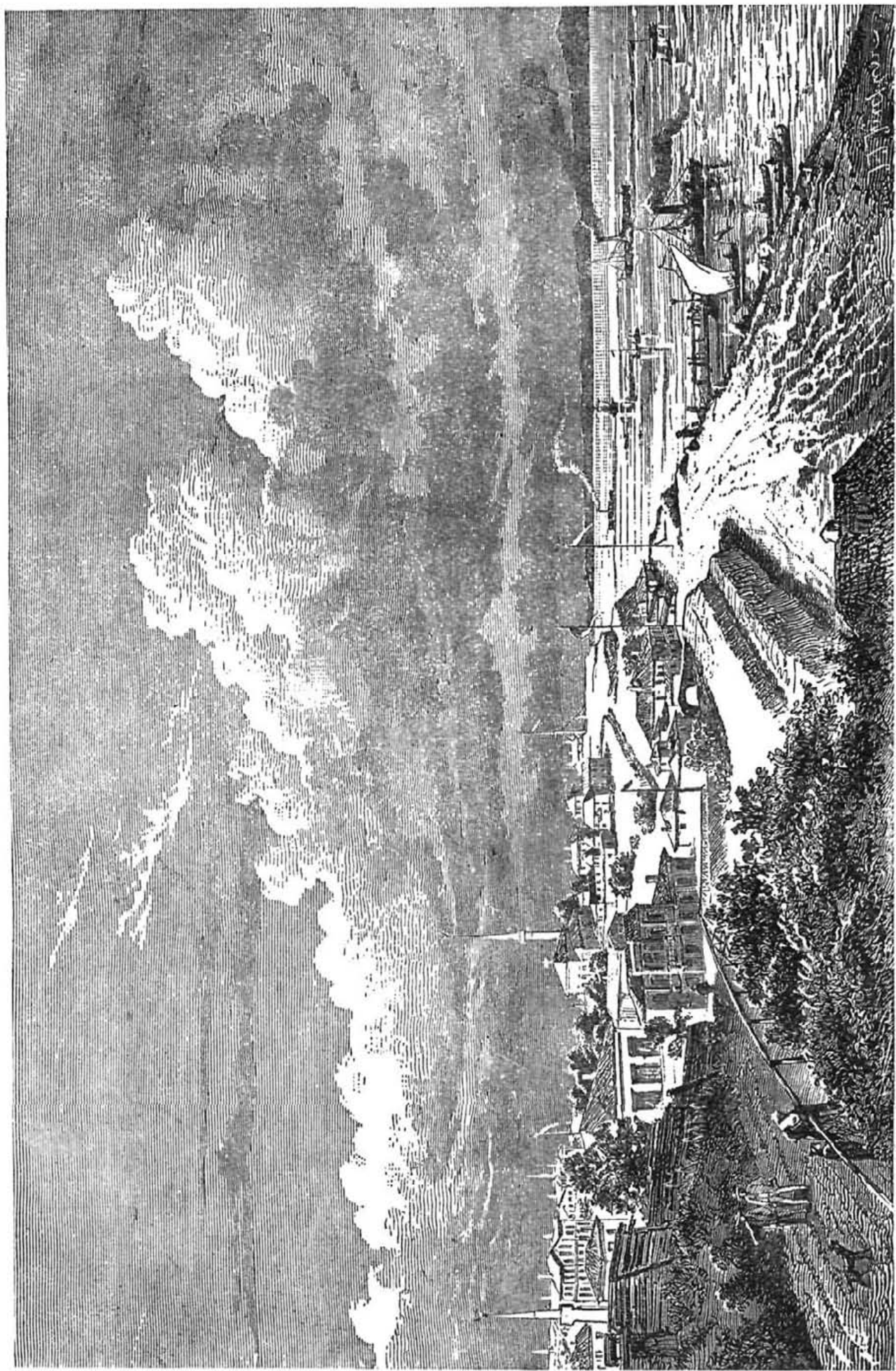
Természetesen a bolgárok fogadták a leglelkesebben azt a gondolatot, hogy Kanitz nagy összefoglaló munkában adja ki bulgáriai utazásainak eredményeit. Elsősorban a bécsi bolgár kolónia. Ennek a tagjai jómódú, művelt kereskedők voltak, akik a «Napredak» nevű egyesületbe tömörültek. Bécs a bolgár szellemi műveltségnek is egyik legfontosabb központja volt, ahol sok bolgár könyv jelent meg, a bolgár könyvkiadás atyja Danoff G. Hriszto, s a nyomdász Kovacseff Sz. Jankó kiadásában. Kovacseff, a bécsi bolgár nyomda vezetője, rendezte sajtó alá a bolgár népi kalendárium 1875-i kötetét (VII. évf.), amelyben «Kanitz F. Bulgáriában» címmel szép cikket közöl.¹ Annak a jellemzéséül, hogy 1874-ben hogyan értékelték a bolgárok Kanitz munkásságát, itt közlöm a cikk bevezetését :

¹ Bългарски народен календар за проста година 1875. Urežda se ot Janko S. Kovačeff, Sedma godišnina. Văv knižarnicata na Hr. G. Danoff văv Plovdiv, Rusčuk, Veles, 32—44.

«Bizonyára örömmel fogadják a bolgár népi kalendárium olvasói, hogy ismertetjük Kanitz F. utazásait, azét az idegenét, aki sokkal többet tett hazánk felkutatására, mint előtte bárki. Néhány évvel ezelőtt bejárta egész Szerbiát, s erről könyvet adott ki. Néhány év óta életét a Balkán-Félsziget felkutatásának szenteli, amely (egyelőre csak egy része) most kerül először helyes világításban a tudós világ elé. Sok egyéb utazásán kívül a legutóbb bejárt egy hatalmas, 80 mérföld hosszú és 26 mérföld széles terület keresztül-kasul, felkutatva összes zugait, leírta Bulgáriát kartográfiai, etnográfiai és archeológiai szempontból. Ő volt az első, aki a mi hazánkra, Bulgáriára vonatkozólag néhány felfedezést tett, holott a nyugatiak eddig csak afrikai és ázsiai felfedezésekről hallottak.

Európai-Törökország nekünk is, pedig mi magunk is Bulgáriában élünk, meg az európaiaknak is maig is terra incognita. Egész Európa annyira fel van kutatva és le van írva, hogy ha az ember a térképet a kezébe veszi, szinte látja magát a földet is; az európai térképnek csak ez a déli része nincs felkutatva és leírva. Nagyon érdekes föld a mi Bulgáriánk, az európai ember szeme nem tud betelni a nézéssel, agya meg folyton kutat új felfedezések után, amelyek útján becsületet és hírt szerez. Nagyon kevés olyan vonzó terület van Európában, mint a mienk, s csak a mi hazánk kutatásával övezheti a kutató borostyánnal a homlokát, mert, mint mondottuk, nincs már Európának felkutatlan zuga a mi országunkon kívül, amely politikailag halott, már pedig a Kelet napról-napra emelkedik, s mindinkább bejut a kultúrvilágba.

Így tehát nagyon érthető, hogy annak a kutatónak, aki fáradhatatlanul s olyan nagy szorgalommal kutat, mint Kanitz F., és akinek megvannak a kellő ismeretei is, s aki ezt a területet választotta munkássága teréül, szép eredményekre kell jutnia. Valóban így van ez evvel az utazóval is. Bizonyságul elég ha rámutatunk a sok-sok szép képre és leírásra, amelyeket a bolgárokról Kanitz az európai lapokban közölt, s hogy folyton ad a nyugati lapokban Bulgáriára vonatkozó cikkeket, és pedig mindig a mi pár-

14. kép. Ruszcsuk.

tunkon... Ő az első, aki megállapította elődei hibáit, akik csak felületesen utazták be ezt a földet, mert a félelem visszatartotta őket attól, hogy pontosabb adatok szerzése kedvéért a belsőbb részeibe is behatoljanak. Kanitz legelőször is bejárta a nyugati részt, a Timok, Lom és a Duna között, és ott egészen új felfedezésekre jutott. Egyik kezében a történelemmel felkutatta a régi római útakat, földrajzi-régészeti anyaggal gazdagodtak meg a munkái. Kanitz ilymódon felismerte a (legértékesebbnek tartott) Kiepert-térkép hibáit, amelyek közül itt csak néhányat említünk. Kiepert térképén van egy óriási hegység «Cernij Värh» néven. Kanitz megállapítja, hogy ez nem helyes. Ő írja le először a «Szveti Nikola Balkant» és itt a Timok, Lom, Akcsér, Vidbol és Szkomlja folyók eddig ismeretlen forrásvidékét. Dr. Scheda térképén Vidin mellett van egy 5000 méter magas hegy, amelyről Kanitz megállapítja, hogy egyáltalán nincs is ilyen.»

«A múlt nyáron Kanitz befejezte bulgáriai utazásait, és most erősen dolgozik műve első kötetének kiadásán. Ennek az elején rövid bolgár történelem lesz, utána leírások Bulgáriáról eredeti rajzokkal. Ez a kötet tavaszra, mindenestre még az 1875. év első felében készen lesz.»

Látjuk tehát, hogy a bolgárok kellőleg értékelték Kanitz munkásságát, s tudtak terveiről. Sőt az idézett fejezet folytatásából azt is látjuk, hogy ő szívesen állt a bécsi bolgárok rendelkezésére; a szerkesztő szerint «Kanitz úr megengedte», hogy közöljék egyik rajzát, meg is találjuk ezt a kalendárium 36. lapján: «Belogradčik romjai». Ezután a kalendárium szerkesztője két fejezetet közöl Kanitz munkáiból, az első «Belogradčik» címmel, a második, «a bolgár ipar a Balkánon». Ez utóbbi bevezetésében ezt olvassuk: «Egy idegen bulgáriai utazó sem írt oly híven és pontosan, mint Kanitz.» Ebben a fejezetben is van egy Kanitz rajzolta kép: «a gabrovói kovácsok».

Végül Kanitznak a bolgár nép iparos hajlandóságáról írt elismerő szavai alapján a szerkesztő azt ajánlja, hogy mentől több iskolát, köztük ipari szakiskolákat is állítsa-

nak fel, és pedig egy-egy szandzsák falvai egyesülve a városokban állítsanak fel ilyen iskolákat.

Közli a szerkesztő Kanitz képét is. (L. e. könyv 17. lapján közölt képet.)

Szintilyen lelkesedéssel beszél Kanitz működéséről a «Nezavisimoszt» c. bolgár újság is. Elmondja, hogy Kanitz egy német újságban felhívja a világ figyelmét arra, hogy ha Törökország a bécsi világkiállításon kiváló helyet foglal el, a bolgároknak köszönje. A bolgárokat ellenségeik eddig lusta és értéktelen népnek írták le, ő meg éppen azt állítja, hogy rendkívül dolgos, s nemcsak kiváló földművelő és állattenyésztő, de nagyon jó iparos is. Az a küzdelem, amelyet a fanariota görög papság igájából való felszabadulásáért folytat, teljesen jogos.

Ez az újság közli azt is, hogy Kanitz munkája Bulgáriáról sajtó alatt van, s igen fontos és érdekes nemcsak az európaiaknak, de a bolgároknak is.

Bulgáriáról szóló nagy összefoglaló művének első kötetét 1875-ben adta ki: «Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reise-Studien aus den Jahren 1860—1875. I. Band, mit 20 Illustrationen im Texte, zehn Tafeln, einem Gebirgsprofil und einer Karte. Leipzig, Hermann Fries. 1875.» Előszavában elmondja, hogy Európa «goromba tudatlansággal» más népekkel együtt görögkeleti vallásuk alapján «görög» gyűjtőnév alá foglalta a bolgárokat. Így azután szinte a neve is eltűnt annak a népnek, amelytől egykor Bizánc remegett. Pedig nemcsak a múltja volt nagy. Hiszen a bolgár nép számbelileg is nagyobb, mint a Balkán bármelyik más népe, mint a törökök, görögök, albánok, szerbek, vagy a románok. S ennek a népnek a jelentőségét az európaiak szemében az is emelheti, hogy Nyugat-Európának a Kelettel való közlekedő vonala, az Alduna, az aldunai kereskedelem majdnem teljes egészében a kezében van. S mindezen felül a bolgárok kiváló földművelők, iparosok (15. kép) és építők, s emellett munkások, takarékosak, intelligensek s fejlődésre hajlamosak, s ami politikailag mérhetetlenül fontos, mind jobban emlékeznek egykori állami önállóságukra.

Valóban ez a bolgár nép értékének első igazi megállapítása. S írta ezt olyan ember, akinél alaposabban azóta se járta be senki ezeket a területeket, s akitől érdekes cikkei után várták ezt a munkát.

Az I. könyv első részében a bolgár nép történetét adja. Forrásul Engel, Schafarik, Palauzoff, Szlavejkoff, Hammer, Dümmler, Hilferding, Finlay, Zachariae von Lingenthal, Kunik, Pichler, Drinoff stb. szolgáltak. A II. rész néprajz, jórészt a saját kutatásai. A harmadik rész a bolgár rajah politikai jogainak genezise 1829—70. A negyedik rész Tuna-Vilajet-Regiment 1860—1870. Az ötödik rész: Az óbolgár patriarchátus bukása és a görög fanar uralma a bolgár népen. A hatodik rész: A római katolikus és a nemzeti egyházi mozgalom Bulgáriában. 1860—1870. Ezután az első történelmi könyv után következik a második könyv. Ez már utazásairól szól, címe: «A Nisava, Duna, Lom és Timok közötti utazások.» A saját utazásain kívül kevés anyaga volt: Schmettau, a Kriegsarchiv relációi, Schweigger, Hahn, Ami Boué, Hammer, Marsigli és Lejean művei a főforrásai.

Amikor ez az első kötet megjelent, a megérdemelt nagy tisztelettel fogadták mindenfelé. «Ein Pfadfinder im Orient», «der Columbus des Balkans», «Entdecker Bulgariens» névvel tisztelik meg. A kedvező fogadtatás egészen természetes. Nemcsak nagyon szükséges és nagyértékű munkát adott, de szépen megírt s nagyon érdekes is ez a könyv. Értékét még inkább emelik a szerző sajátkezű rajzai. Egyik ismeretője csodálkozva mondja, hogy bármily komoly munka ez, az olvasó alig veszi észre, hogy milyen fáradságra és gondosságra volt szükség a munka megírásához, olyan könnyen és kedvesen ír Kanitz.

Az ismertetések száma és terjedelme megfelel a mű fontosságának; könyvét óriási cikkekben ismertetik szakemberek, újságírók és tanítók. «Der praktische Schulmann» c. lipcsei pedagógiai folyóirat 53 lapon ismerteti a munkát. Az óriási ismertetés szerzője előszavában helyesen mondja, hogy ebből a könyvből új, ismeretlen világot ismerünk meg, s szégyenkezve kell bevallanunk, hogy erről eddig semmit

se tudunk, holott a sokszor bejárt dunai út mellett van. Valóban egész értelmünket össze kell szednünk, hogy megérthessük, hogy Kanitz földrajzi felfedezéseket végezhetett olyan területen, amely Orsovától légvonalban legfeljebb 110 kilométernyire van. Így azután kötelességének tartja

15. kép. Trevnai paszománykészítő műhely.

a szerző olvasói előtt (elsősorban német tanítók) bőven ismertetni Kanitz nagyszerű eredményeit.¹

Az ismertetések közül a legfontosabb Hellwald Fri-

¹ Der praktische Schulmann. Archiv für Materialien zum Unterricht in der Real-, Bürger- und Volksschule, XXV (1876), Donau-Bulgarien von Carl Backhaus 401—417, 549—567, 624—640.

gyesé, aki «Kanitz neueste Forschungen» címen az «Ausland»-ban közöl több folytatásos cikket. Egész Európa képeslapjai nagy cikkekben ismertetik a könyvet, s egy sereg képet közölnek. Nemcsak Kanitz Illustrierte Zeitung-ja, de a Geillustreerd Nieuws (1875. júl. 20-i száma) is. Igen mulatságos a L'Illustration cikke 1876-ban, «Voyage â travers l'insurrection orientale» címen, amelyet Rigondaud Ludovic ír s Kaufmann illusztrál; a cikk jórésze Kanitz könyvéből van kiírva, az illusztrációk is jórészt Kanitzéinak a másolatai. Kanitz hagyatékában találok ezt a cikket Kanitz mulatságos széljegyzeteivel. Mindenütt megjegyzi, hogy mi való az ő munkáiból, s egy-egy rajznál, hogy kitalálás, egy illusztráció alá meg, amely Rigondaud és Kaufmann török passzusát adja, ezt írja Kanitz: «Die Diebe haben die besten Pässe!»

Kanitz munkájának óriási értékét teljes mértékben megértik a mű első kötetének megjelenésekor. Ismertetői világosan látják, hogy amellet, hogy a tudománynak óriási szolgálatot tett, ő az első, aki Bulgária földjét és népét az európai művelt közönséggel megismertette. Hogy ez mennyire így van, azt művének egyik ismertetője pompásan fejezi ki: «Ha valaki Japánról akar írni, csak elő kell vennie egy kézikönyvet s naiv olvasóközönségét bámulatba ejtheti a legalaposabb ismeretek óriási tömegével, ha meg Közép-Afrikáról akar oktató előadást tartani, egy-kettő-háromra kirázza a kabátja újjából az egész Rohlfst,¹ Schweinfurthot,² s amellé még a legújabb Mohrt³. De ha valaki Bulgáriáról akart beszélni, nagy nehézségekbe ütközött, azon egyszerű okból, mert nem volt könyv, amely történelemben, néprajzban, földrajzban vezetője lett volna. Most van ilyen. S az az ember, aki írta, nem tolja előre magát, hanem húsz éve dolgozik minden ereje, tudása, egészsége latbavetésével. Így lett Kanitz a Kelet «úttörője». Nem Nyugat romantikája vette őt körül útjában, de veszély veszély mellett járt körülötte. S megvan az eredmény. Eddig, ha a bolgárokra

¹ Rohlf's Frigyes Gerhard német Afrika-utazó.

² Schweinfurth György német Afrika-utazó.

³ Mohr Nik. Karl. Eduard német Afrika-utazó.

gondolt az ember, a nyugati művelt ember, valami durva, vad, piszkos nép jutott az eszébe, amelyre nem gondolhatott szimpátiával, Kanitz munkájának elolvasása után egészen más világításban látja az ember ezt a népet. Mindazoknak, akiknek politikában vagy kultúrtörténetben szavuk van, bibliaként kell ismerniük ezt a munkát; gróf Andrassy bizonyára így ismeri, biztosan az asztalán van. «Petermann weiss ganz gut, warum er Kanitz, dem Geographen, eine Pauke erhabenen Ruhmes schlägt.»¹

Természetesen a szerbek is sok cikkben ismertetik Kanitz Bulgáriáról szóló munkáját. Így a «Zasztava» 1877., 18/7. stb. folytatásos cikkekben.

Ez az 1875. év azonkívül, hogy nagy munkája első kötetét mindenfelé nagy elismeréssel fogadták, más nagy megtiszteltetést is hozott Kanitznak. A párizsi földrajzi kongresszuson Bulgária etnográfiai térképét nagy aranyéremmel tüntették ki, amely kitüntetésben csak néhány geográfusnak volt része.

A következő 1876. év nemcsak hogy nagy eseményekkel igazolta Kanitzot, de a nagy idők őt magát is szinte lázas tevékenységre sarkalták. Ekkor, amikor elhatározó lépésszerű felkelés tört ki Bulgáriában, tünt ki, hogy mennyire a szívéhez nőtt a bolgár nép Kanitznak. Hiszen ekkor a bolgárok nehéz helyzetében nemcsak tudományos működésével igyekezett segíteni (amellett hogy ebben az évben is Bulgáriába utazott, négy tudományos cikke jelent meg a bolgárokról,² a legfontosabb a Tärnovó emlékeiről szóló értekezése, amely a még studens Jireček József Konstantin 1874. április 17-ről kelt levelében szolgáltat adatokat. Ez a levél, valamint a következő (1877. dec. 9-i) Jirečeknek Kanitz iránti mély tiszteletéről tanuskodik), de Bécsben is erősen dolgozott a bolgárok érdekében. Igaz, tisztán tudo-

¹ Tageblatt 1875, 6/3.

² Tirnovo's albulgarische Baudenkmale. Sitzungsber. Akad. Wien Phil.-hist. Cl. LXXXII (1876) 271—288. Die moslimisch-bulgarischen Pomaci und Zigeuner im nördlichen Balkangebiete. Mitth. Anthrop. Ges. Wien, VI (1876) 75—79. Vilajetstadt Sofia. Oesterreichische Monatschrift für d. Orient II (1876), 164—168. Tumuli in Nord- und Süd-Bulgarien. Mitth. Anthrop. Ges. VI (1876) 200—204.

mányos érdek vezette 16 évvel előbb Bulgáriába, de amikor 18 ízben járta keresztül-kasul Bulgáriát, lelkét betöltötte az elnyomott, s a nyugati világ előtt teljesen ismeretlen nép iránti szeretet, megbecsülés és sajnálat. A nép nagy értékei arra ösztökélték Kanitzot, a szív emberét, hogy mindenképpen igyekezzék használni akkor, amikor a forradalom még súlyosabb helyzetbe juttatta a bolgárságot, s amikor a bolgár ügy egyszerre a keleti kérdés központjába került.

6. A bolgár nép harca a szabadságért. Andrássy, Kanitz és a bolgárok.

Ismertetnünk kell itt röviden a bolgár szabadságmozgalmat.

Amikor Oroszország szembekerült Törökországgal, a török uralom alatt lévő népek természetesen Oroszágtól kezdték várni a felszabadulást. A bolgárok is, annál is inkább, mert az oroszok valóban segítették a görögök, szerbek és románok szabadságharcát. Ezt a hangulatot Oroszország igyekezett kihasználni, mert arra számított, hogy háború esetén a bolgárok vezetői fellázítják a bolgár lakosságot s így megkönnyítik az orosz hadsereg előnyomulását. Amikor a krimi háborút előkészítették, az orosz gondolat formát is nyert, t. i. a bolgárok régebben alakult bukaresti egyesülete 1853-ban orosz hatásra kibővült, s a bolgár ügynek az oroszok által elismert hivatalos szervezete lett. Orosz szempontból láttuk, mi volt a cél. Bolgár szempontból azt akarta ez a szervezet előkészíteni, hogy amikor az oroszok békét kötnek, ne felejtkezzenek meg a bolgárok helyzetének könnyebbítéséről. Ez a komité az orosz háború elősegítésére bolgár felkelőket fegyverzett fel, s minden módon igyekezett bekapcsolódni az oroszok terveibe s orosz szolgálatban is maradt egész fennállása idején.

Az oroszok propagandája önzetlen jóindulatot hirdetett, a valóságban azonban az oroszok csak a saját céljaik elősegítésére használták fel a bolgár ügyet. Amikor már maguk nem kezdhettek nyíltan háborút, szerb-török háború kirobbanását várták s készítették elő, s ebbe akarták bele-

kapcsolni a bolgárokat. 1861—62-ben ez nem sikerült, tehát egy ideig pihentették a kérdést, majd 1867-ben új tervet eszeltek ki, s bukaresti bolgár szervezetük, amely ekkor már mint az «öreg» szervezete kezd háttérbe szorulni a mindinkább erőre jutó forradalmároké mellett, rendelkezésükre állott. Az oroszok tervbe vettek egy Mihály szerb király jogára alatt felállítandó szerb-bolgár birodalmat, Jugoszláviát. Erős oroszbarát ország lett volna ez Ausztria határán. A tervet az «öreg» nagyon is komolyan vették, a szerbek is, de csak addig, amíg a szerb-török konfliktus tartott. Szerbiában bolgár légió alakult, amelynek tagjai vezették volna a szerb-török háborúban a felkelő bolgár népet. De a szerb-török konfliktus elsímult, Szerbiának már semmi szüksége sem volt a bolgár légióra, nem is nézték a szerbek szívesen a számra nézve a szerbeknél jóval nagyobb nép nemzeti aspirációit, nem látták szívesen a szerb katonákká lenni nem akaró bolgár ifjakat, tehát ezek kénytelenek voltak otthagyni Belgrádot.

A teljesen oroszbarát «öreg» ekkor már régen elvesztették vezető szerepüket a bolgár szabadságmozgalomban.

Az öreg meggondoltak, az idegen kolosszusba kapaszkodó tekintélyesek, inkább diplomaták, mint népvezérek helyébe jöttek a fiatal forradalmárok. Az úgynevezett «öreg» komitéjával szemben a hatvanas évek ifjúsága (elsősorban a nyugaton tanultak), de már az idősebbek jórésze is egészen másképp gondolkozott. Oroszország ellenségeivé tette az ifjúságot már az is, hogy a nyugati demokráciához húzott. Hiszen már Oroszország 1848—49-i szerepe is gyűlöletes volt a szabadságvágyó bolgárok előtt, mert hogyan várhatta egy nép a szabadulását azoktól, akik mindenütt az elnyomás képviselői, a szabadságukért küzdő népek leve-rői. Még erősítették ezt a hangulatot a Bulgáriába menekült magyar és lengyel emigránsok. A magyar emigráció nagyon erősen hatott a bolgár szabadságeszme fejlődésére, és érthetően oroszellenes volt, minden magyar és lengyel emigráns természetesen erősen agitált az oroszok ellen. Bizonyos bolgár körök még a szultánt is szívesebben látták volna cárjuknak (felvetődött az a terv, hogy a szultán

koronáztassa meg magát bolgár cárnak s tegye egyenlővé a bolgárok jogait a törökökével), mint az oroszok elkövetkezendő uralmát. E demokrata érzelmű ifjúság tekintete Nyugat felé fordult, s ellensége volt a zsarnokság képviselőjének. S a bolgár forradalmi elemek, a bolgár újabb nemzedék egészének Nyugathoz húzó s oroszellenes hangulatát gyűlöletté fokozta az oroszok 1861-i lelketlen kivándorlási propagandája. Fentebb láttuk, milyen hevesen robbant ki az oroszellenes hangulat a bolgár ifjúságban, különösen a hatvanas évek minden mozgalma vezetőjében, Rakovszkiban. Ő a szervező, az egyesítő. Ő már új úton jár, már nem idegen állam eszköze, hanem a bolgár erőket egyesíti, s ott keres szövetségest, ahol lehetőség kínálkozik. Az öregek csak az oroszokban bíztak, ő azonban *kész mindenkivel szövetkezni, csakhogy hazáját felszabadítsa*. Egy szerb, vagy román háború esetén be akar vonulni Belgrádba légionáriusaival, fellázítani a lakosságot s kiűzni a törököt.

Az ő vállain nőttek fel a fiatalok, akik közvetlenül Rakovszki halála (1867) után léptek fel. Ők képviselik a harmadik fázist: nem külső segítséget keresnek, hanem a nép erejére akarnak támaszkodni, a népet akarják forradalmasítani. Teóriában Karaveloff Ljuben, a praxisban Levszki Vaszil arra törekszenek, hogy a bolgár nép lelkében elültessék a felszabadulás vágyát. Karaveloff Ljuben alapgondolata az, hogy a bolgár népet tanítani kell arra, hogy fel kell szabadulnia, azért is fontos, mert az ő hatásán s szellemi vezetésével megindult munka a felszabadult bolgár nép politikai életének előiskolája volt.

Akciójuk egészen tervszerű volt. Levszki és a többi «apostolok» végigjárták Bulgáriát s a városokban titkos forradalmi komitétákat alakítottak. Bár, amikor Levszkit 1873-ban a törökök elfogták s felakasztották, a szervezet meggyöngült, az eredmény megvolt, az egész bolgárság forradalmasítva volt. Nem volt még akcióra kész, de várta a szabadulást.

A felkelő csapatok betörései folytatódtak. Ezek a betörések nem voltak mindig ínyére a szervezőknek, akik nem tartották mindig előkészítettnek a talajt. Már 1867-ben há-

rom felkelő csapat tört a Dunán át Bulgáriába. De rá kellett jönniök, hogy a nép nem vesz részt a felkelésben, s így nagy nehézségek után két csapat Szerbiába, egy pedig Oroszországba vonult. 1868-ban harcvágya újra Bulgáriába vezette a bolgár fiatalságot. Hadzsi Dimitri és Karadzsa Sztefan felkelővezérek vezetése alatt ismét ki akarták próbálni a népet, hajlandó-e általános felkelésre. Mily szépen írja le Kanitz: «Vardimnál, Szvistovtól egy órányira lépett a 150 főnyi bolgár légió a felszabadítandó haza földjére. Milyen merész remény-ségek dagaszthatták e fiatal emberek keblét, amikor annyi idő óta először végre a hazai földre teheték a lábukat! Szabad-ság vagy halál, ez volt a jelszó! De hogyan sikerülhetett volna ilyen vállalkozás, amelyhez anyagilag, stratégiaileg és morálisan oly gondatlanul, a tényleges állapotok figyelembe vétele nélkül kezdtek hozzá. Akármilyen vitézül védekeztek is, a túlnagy túlerő ellen küzdő légionáriusok nagy része halva maradt a csatatéren. Harcolva vonult a megmaradt rész a gabrovói szorosokba, ahol halálukat lelték. Hadzsi Dimitri, a vezér mellett az utolsó ifjú életék lángja is kialudt. Egyetlen légionárius se esett a törökök kezébe. Egy se adott s nem kért kegyelmet. A légionáriusok hősie, haláltmegvető viselkedését török és keresztyén egyaránt magasztalta . . .»¹

Levszki halálával kevésbé szervezeten, de fiatalos lelkesedéssel s romantikus titokzatossággal folytatódott a munka. Új erők, Sztambuloff (a későbbi nagy bolgár miniszterelnök), Botjoff Hriszto a költő, s Hitoff Panajot a hajduke-vezér már nap mint nap felkeléseket terveztek. Ki is tört a felkelés 1875. szeptemberében Sztara Zagorában, de a törökök nagyhamar szétkergették a kevésszámú felkelőt.

De a kudarc csak egyes vezetőembereket kedvetlenített el. Újabb titkos forradalmi szervezet alakult meg, nagyobb tervekkel s a bolgár lakosság nagyobb részvételével. A vezetők meg voltak győződve arról, hogy felhívásukra általános felkelés tör ki.

Az idő alkalmasnak látszott. 1875-ben kitört a herce-

¹ Donau-Bulgarien I, 31—32.

govinai lázadás. A levegőben lógott Szerbia és Montenegró támadása Törökország ellen. Maga a bosnyákok és hercegócok keresztyén része is Ferenc József uralmát áhította.¹ A bécsi vezetőkörök már elhatározták Bosznia és Hercegovina annexióját. De Andrassy teljes súlyával szembeállt, s leszerelte az annexiós pártot. Mivel azonban maga is szükségét látta annak, hogy a török birodalom keresztyén népeinek a helyzete megjavuljon, a törököket igyekezett rászorítani arra, hogy maguk küszöböljék ki azokat a hibákat, amelyek jogos okot adhattak a felkelésre. Reformjegyzéket dolgozott ki, amelyben megjelölte a módját annak, hogy a török birodalom megszilárduljon, és a keresztyén lakosság emberi jogai biztosíttassanak. Ezt a jegyzéket Andrassy a hatalmak nevében át is adta Törökországnak. A törökök, mint rendesen, most is ígérettek, de semmit se tettek.

A török birodalom keresztyén népei látták, hogy a törökök ígéreteibe nem bízhatnak, abból pedig, hogy Európa állandóan érdeklődött az ügyük iránt, s hogy a nagyhatalmak többszörösen figyelmeztették Törökországot, hogy adjon több jogot a rajahnak, azt következtethették, hogy Európa mellettük van. Így a bolgár forradalmi szervezetek is érkezettnek láthatták az időt az általános felkelésre, mert biztosra vették, hogy ennek az eredménye Európa beavatkozása lesz. A felkelők átmentek Romániából Bulgáriába, előkészítették a lakosságot és 1876. májusában több helyen kitört a felkelés. De sem a szervezet, sem a felszerelés nem volt olyan, hogy a hőiesen küzdő bolgár felkelők eredményre juthattak volna. A török kormány a felkelők leverésére felfegyverezte a török lakosságot. A basibozukok irtózatossággal rabolták, gyilkolták a bolgár lakosságot. A szabadjára eresztett török rablósereg húsz nap alatt elpusztított 58 falut, négy kolostort, s ezrével öldöste le a bolgár lakosságot. Magában Batak városában 5000 bolgárt, férfit, nőt, gyereket, öreget öldöstek le a basibozukok.

¹ *Wertheimer E.*, Graf Julius Andrassy. Sein Leben und seine Zeit. II. Stuttgart, 1913, 258—259.

A törökök a kegyetlenkedésük támasztotta európai felzúdulást úgy akarták elcsendesíteni, hogy hermetikusan elzárták a határt, hogy semmi hír ne szivároghasson ki a bulgáriai eseményekről. De Kanitz, mint mondja, szerencsés véletlen folytán megfelelő adatokat kap, s kötelességének tartja, hogy terjedelmes ujságcikkekben ismertesse a felkelést és védje a bolgár ügyet. A hagyatékában levő bolgár levelek világosan mutatják, hogy «első kézből» kapta az anyagot. Az Allgemeine Zeitung 1876. június 21-i számában «Der bulgarische Aufstand im Balkan» címen elmondja, hogy Bulgária török uralom alá jutása óta most tört ki először nagyobb mértékben a nemzeti küzdelem. A porta a felkelők ellen fegyverbe hívta a török lakosságot, sőt a börtönök lakóit is felfegyverezte, s evvel a rablóbandával kiirtja a felkelt vidék lakosságát, s elpusztítja falvait. Magában a filippopoli és szófiai kerületekben 120 helységet, közöttük két várost hamvasztottak el. A 15 éve betelepített cserkeszek garázdálkodnak. Kiöldösik a lakosságot, elpusztítják a falvakat, elhajtják s a városokban nevetséges áron herdálják el az állatállományt (10 piaszter = 2 márka egy disznó ára). Így természetesen minden forgalom megszűnt, hiszen a kereskedők nem mernek semmihez sem fogni, s elsősorban az osztrák ipar szenved óriási veszteséget. A felkelés terjedésének elsősorban a törökök az okai. Az első szabadcsapatok a tatár és cserkesz betelepések borzalmi által kiűzöttekből alakultak. Kanitz egyebütt igen helyesen mondja, hogy a bolgár nép egészen más természetű, mint a szerb, vagy a montenegrói. A legfőbb kívánsága az, hogy dolgozhassék, s ez a bolgárt máig is jellemző óriási munkakedv visszatartotta attól, hogy felkeljen a törökök ellen. Ha rossz is a sorsa, túri, mert dolgozni akar s nem akarja a sorsát véres harcok bizonytalan kimenetelétől függővé tenni. De a porta belekényszerítette a bolgárokat a fegyveres ellenállásba. A Nyugaton művelt bolgár ifjúság hiába akart hatni a nép egész tömegére, sok csalódás érte a felkelések vezéreit, a nép egésze nem mozdult meg. Sőt 1876-ban se volt általános a felkelés. Maga a porta

ügyetlensége növelte, t. i. a basibozukok rablócsapatai azokon a helyeken is pusztítani kezdtek, ahol a lakosság nem vett részt a felkelésben, s így sok bolgárnak a kényszerűség adott fegyvert a kezébe.

Európa hamar tájékozódott a viszonyokról. Kanitz cikkei mellett különösen az angol sajtóban a protestáns misszionáriusok bőven ismertették a törökök bulgáriai kegyetlenségeit. Erre az amerikai, majd az angol kormány megbízottat küld ki a helyzet megvizsgálására. Az újságokban közreadott tények ellen felzúdult egész Európa, az egész művelt világ, a legnevesebb írók, Hugo Viktor, Dosztojevszki stb., elsősorban az angol liberális párt feje, Gladston, aki brossurát ad ki a kérdésről.¹ Kanitz is ismét írt egy cikket (az Allg. Zeitungban), amelyben azt bizonyította, hogy a törökök csak azért terjesztik újabb bolgár lázadások hírét, hogy ilyen ürügy alatt ismét mészárolhassák a bolgárokat, holott az ő biztos értesülései szerint Bulgáriában nyugalom van.

De nemcsak újságcikkekben igyekezett a rettenetes helyzetben lévő bolgár népen segíteni. Nem volt bolgár ügy, amelyben ha tudott, ne segített volna. Így méltán mondja egy bolgár barátja, hogy Kanitz mintegy a bolgárok bécsi konzulja volt.² Ez a tevékenysége nemcsak azért volt fontos, mert akart segíteni a bolgárokon, de azért is, mert tudott is segíteni, megvoltak az összeköttetései is. Hiszen az osztrák-magyar külügyminiszteriumban, mint a balkáni ügyek legkiválóbb szakértője, mindig szívesen látott és tisztelt vendég volt. Maga a külügyminiszter, Andrássy Gyula gróf is jóviszonyban volt vele és szívesen teljesítette közbelépésére a bolgárok kéréseit. Így a bolgár nemzetet örök hála kötelezték Kanitz és Andrássy avval, hogy nem egy nagy fiát mentették meg a haláltól. Kanitz egyik bolgár barátja, Kiszeloff, elmeséli, hogy amikor a bataki mészárlás után a törökök sok bolgárt bezártak, a bolgárok kérésére Kanitz elment Andrássyhoz, aki felemelte

¹ V. ö. *Venedikoff*, *Vojnata za osvoboždenie na Bălgaria*, 922—63.

² *Kiszeloff* *Period. Spisanie* LXIII (1902).

súlyos szavát az elítéltek érdekében. Így Új-Bulgária kultúrájának egyik legkiválóbb bajnoka, Danoff G. Hriszto is börtönbe került s kötél általi halálra volt ítélve. A bolgárok kérésére Kanitz Andrásyhoz fordult, aki a konstantinápolyi osztrák-magyar követ útján kiszabadította Danoffot. Kiszelloff erről az esetről ezt írja: «Szívesen gondolok arra a napra, amikor jóbarátom Kanitz, elhozta Andrásy levelét, amelyben örömeinek ad kifejezést, hogy hasznos szolgálatot tehetett neki protezséja, Danoff kiszabadításával.»¹ (Kanitz hagyatékában megtaláltam a külügyminiszterium erre vonatkozó levelét is.)

Ezt az ugyancsak értékes összeköttetését igyekezett Kanitz nemcsak egyes személyek, de az egész bolgár nép érdekében is felhasználni, amikor a bolgár nép küldöttei az 1876. évben hozzáfordultak.

Ugyanis a törökök irtózatossá válásukat hamis hírekkel igyekeztek szépítgetni. Erre a bolgár exarcha és a konstantinápolyi bolgár kolónia fejei megbízottakat küldöttek Európába, hogy a külföld hivatalos köreit tájékoztassák. A kiküldöttek, Cankoff Dragan és Balabanoff Marko Angliában akarták kezdeni munkájukat, ahol az ellenzék, Gladstonnal az élén, a bolgár ügy barátja volt. Útközben Bécsben meglátogatták Kanitzot, akihez ajánlásuk volt. Balabanoff erről a találkozásról a következőket írja: «Kanitz bizonyos fokig be volt avatva ügyünkbe. Mint az általa jól ismert bolgár nép jóakarója, szívesen fogadott bennünket. Hosszasan beszélgetve velünk azt a véleményét nyilvánította, hogy a lehetségesekre kell törekednünk és mindenesetre szükséges, hogy pontosan megállapítsuk, hogy mit akar a bolgár nép, s főleg hogy a bolgár föld határai megállapíttassanak, mert ezt a kérdést fel fogják vetni s ez a legbonyolultabb, legnehezebb s legtövisesebb. Kanitzcal, aki nemrég hunyt el, később még többször találkoztunk, s lesz alkalmam róla alább is beszélni.»²

Tehát a bolgár nép ügyeit a külföld elé táró követek

¹ *Kiszelloff* i. m. 466.

² *Balabanoff D. Marko*, *Stranica ot političeskoto ni vazraždenie*. Sofia, 1904, 106.

szükségét látják annak, hogy Kanitz-cal értekezzenek, s ő ugyancsak komolyan nézi a kérdés legnehezebb részét. Tudjuk, hogy milyen szerencsétlenség szülőoka lett az, hogy a bolgár állam határait nem szabták meg helyesen. Kanitz igyekezett jó tanácsokkal útbaigazítani a delegátusokat, akik természetesen nem voltak járatosak az ilyenfajta tárgyalásokban. Kanitz a fentiekből következtethetőleg megmagyarázta nekik, hogy nem elég az, ha elpanaszolják a bolgár nép szenvedéseit s a törökök kegyetlenkedéseit, mert erre azt fogják kérdezni tőlük, hogy mi hát szerintük a teendő. Tehát pontosan meg is kell határozniuk, hogy mit akarnak. Hogy ezt a tanácsot kapták tőle, az Balabanoff elbeszélésén kívül kitűnik a másik delegátus egyik leveléből is. Ugyanis miután a kiküldöttek hiába várták Bécsben, hogy megkapják az ajánlóleveleiket, Balabanoff előre ment Párizsba. A Bécsben várakozó Cankoff azt írja Balabanoffnak, hogy leveleik nem érkeztek meg Bécsbe. De a szomorú hír mellett vígasztalásul arról értesítette, hogy nem töltötte haszontalanul az idejét, mert gyakran találkozott Kanitz-cal, s hogy Kanitz megígérte, hogy audienciát eszközöl ki számukra Ausztria-Magyarország külügyminiszterénél. Hogy miről beszélgettek Kanitz és Cankoff, azt a levél folytatásából tudjuk meg: «A Londonba való utazáshoz azt hiszem, hogy pontosabban meghatározott utasításokra van szükségünk, mert az ottani közvélemény nem fog tőlünk mást várni, minthogy mondjuk meg, hogy mit kell tenni a bolgárok érdekében.»¹ Kanitz ismerte az angolokat, egyáltalán a nyugati embert, tudta, hogy a panaszokat meghallgatják ugyan, de ha nem tudják pontosan megmondani, hogy mit akarnak, ha nem tudják kívánságukat alaposan alátámasztani, semmi sikerrel sem járhatnak. Ő maga sohasem tévesztette szem elől azt, hogy megérttesse a világgal, hogy a török rendszer egy igen dolgos nép vagyonosodásának, tehát vásárlóképességének akadályosa s így gazdasági szempontból káros Európára. Ezt nemcsak könyveiben írja meg, de egyes cikkeiben is, tudván, hogy egyébként csak szánalmat

¹ *Balabanoff*, i. m. 111—112.

ébreszt, de praktikus eredményt nem ér el. Így a bolgár felkelésről írt idézett cikkeiben azt írja, hogy a törökök tönkreteszik a bolgárok gazdaságát s falvait, s így Ausztria ipara egyik legjobb felvevőterületét veszti el a mézszárlások következtében.

Olaszországból Németországba utazva a delegátusok ismét érintették Bécsset. Újból felkeresték Kanitzot s arra kérték, hogy ajánlja őket a külügyminiszteriumnak. Miután Andrassy Budapesten tartózkodott, Kanitz a helyetteséhez (báró Orczy) fordult. De a követek nem értek rá megvárni a közbenjárás eredményét, mert siettek, s így bécsi tárgyalásukat elhalasztották és elindultak Berlinbe.¹

Harmadizben (ónaptár szerint 1876. december 21-én, azaz) 1877. január 2-án érkezett Bécsbe a delegáció, most már avval a határozott céllal, hogy itt is befejezi misszióját: a Monarchia jóindulatába ajánlja a bolgár népet. Már másnap korán reggel Kanitzhoz mentek a kiküldöttek. A bolgár nép lelkes barátjával megbeszélve az ügyet, letesznek előbbi szándékukról, t. i. hogy egyenesen levélben kérjenek kihallgatást Andrassy külügyminisztertől, ehelyett Kanitzot kérték meg, hogy maga induljon el s személyes összeköttetéseivel szerezze meg a kihallgatást. Valóban a «mi barátunk», írja az egyik bolgár delegátus Kanitzról, még aznap el is járt ebben az ügyben és értesítette a kiküldötteket, hogy Andrassy gróf fogadja őket. Másnap délelőtt meg is kapták a külügyminiszterium értesítését, hogy jelenjenek meg a következő nap délben Andrassynál. A fogadásról az egyik kiküldött, Balabanoff Marko a következőket írja: «Pontosan 12 órakor a külügyminiszteriumban voltunk. Négy-öt perc múlva egy kedves úr bevezetett bennünket a szalonba, ahol középkorú, a közép-termetnél kissé magasabb, száraz, de élénkarcú férfi előtt találtuk magunkat. Andrassy gróf volt, magyar származású ember, egykor Ausztria engesztelhetetlen ellensége, sőt el is volt ítélve s ezért hosszú ideig emigráns volt, most pedig Ausztria-Magyarország külügyeinek a vezetője. Miután

¹ Donau-Bulgarien 342—43.

üdvözölt és hellyel kínált meg bennünket, mindenekelőtt azt akarta tudni, hogy melyik közülünk Balabanoff, s melyik Cankoff.

Itt megjegyzem, hogy értesülésünk szerint Balabanoffot úgy tüntették fel a bécsi külügyminiszterium előtt, mintha a konstantinápolyi orosz követ, Ignatieff tábornok embere lenne, társát Cankoff Dragant, a török sajtóhivatalban a bolgár ujságok cenzorát, pedig mint a török kormány és a katholicizmus árulóját; emellett összetévesztették őt unokaöccsével Cankoff Kirjakkal, aki gyermekora óta Bukarestben élt, és most az utóbbi városban a forradalmi komité elnöke.

A felvilágosítások után Andrassy gróf azt mondotta nekünk, hogy ő hallott rólunk és vannak adatai a mi missziónról, amelynek érdekében — tette hozzá — jöttek egyebeken kívül hozzám is.

— Igen — vettem át a szót, — ama missziónk érdekében kötelességünk volt Kegyelmességed előtt is megjelenni. Az a helyzet, amelyben a mi szerencsétlen népünk van s amely bizonyára Ön előtt is ismeretes, különösen pedig a törököknek általánosan ismert legutóbbi kegyetlenkedései Bulgáriában, arra kényszerítették a bolgár vezetőköröket, hogy elküldjék két képviselőjüket a párizsi szerződést aláíró hat európai nagyhatalomhoz, hogy feltárják előttük a helyzetet a maga egész valóságában. Szintúgy megbízattak, hogy kérjék ezeket a hatalmakat, tegyenek meg a célnak megfelelő minden intézkedést, hogy a bolgár nép kikerüljön az elviselhetetlen török adminisztráció alól, s olyan viszonyok közé jusson, hogy nyugodtan s biztonságban élhessen, mert a mai helyzete, amellet hogy maguknak a bolgároknak tűrhetetlen, a Balkánon a békétlenkedések örökös forrása lesz. A bolgár nép ilyen képviselőiül választattunk ki, Kegyelmes uram, és mondhatjuk, hogy nehéz kötelességünk teljesítésében népünk mai helyzetében abban a tényben találunk megkönnyebbülést és vigaszt, hogy mindenütt, az összes európai kormányoknál, amelyeknél volt szerencsénk megjelenni, konstatáltuk azt, hogy mind ismerik népünk helyzetét és együttéreznek vele, sőt hogy

mind nemcsak kívánják, de törekednek is arra, amint nekünk ígérik, hogy megjavítsák e nép helyzetét, amely cél érdekében tevékenykedtek és még tevékenykednek a konstantinápolyi konferencián. Itt most Kegyelmességed előtt nem akarjuk leírni a bolgár nép jelenlegi helyzetét. Az általánosan ismeretes — *«leginkább előttem!»* szólt közbe *Andrássy gróf.* — Ez általánosan ismeretes, — folytattam, — és hisszük, hogy a császári és királyi osztrák-magyar kormány, amelyhez mint hozzánk közelebb fekvőhöz, népünk mindig jó reménységgel fordította tekintetét, arra törekszik, hogy megváltozzék ez az elviselhetetlen helyzet, s figyelembe veszi a nép kívánságait, amelyeket leírtunk az emlékiratban és bátrak voltunk átadni népünk nevében a nagyhatalmaknak, s amelyeket biztosan Önnek is elküldött a londoni osztrák-magyar követ, akinek átadtuk. Hinni akarjuk ezt annál is inkább, mert ez annyira jogfosztott és sokat szenvedett nép sorsának megjavítása a Balkán-Félsziget nyugalmanak erős garanciája lesz, amelynek sorsa iránt az Osztrák-Magyar Monarchia annyira érdeklődik.

— Helyesen ítélte meg az osztrák-magyar kormány álláspontját — válaszolta minderre *Andrássy gróf.* — Amint mondtam, amikor előbb bátor voltam Önt félbeszakítani, előttem teljesen ismeretes az ön népének a helyzete, s nekem mindig az volt a véleményem, hogy magának a békének, s a Balkán-Félszigetnek az érdekében meg kell javítani népe helyzetét, annál is inkább, mert a beérkező jelentések szerint ez a nép napról-napra fejlődik s a mi részünkről is nagyon figyelemre érdemes. Én voltam az Önök országában¹ s jól ismerem hazájukat és mindig fenntartottam ezt a véleményemet. Emellett biztosíthatom Önöket, hogy Ausztria-Magyarország politikája már nem az a politika, amelyet azelőtt folytatott. Én legalább Felsőleges uram beleegyezésével a keleti kérdésben, azaz a Balkán népeivel szemben megszakítottam minden összeköttetést elődeim politikájával, ebben a tekintetben szakí-

¹ *Andrássy* 1849 júniusában, mint a *Kossuth*-kormány konstantinápolyi követe sok veszély között Bulgárián keresztül utazott Konstantinápolyba.

tottam a megboldogult Metternich politikájával. Én e Fél-sziget népeinek folytonos, de békés fejlődését kívánom, mert ezeknek a népeknek a sorsa — joggal mondotta — érdekel bennünket. Ami pedig az Önök népét illeti, én kerülgetés nélkül mondhatom, hogy az a kormány, amelyben van szerencsém uramat szolgálni, egy idő óta élénken foglalkozik e nép helyzetével s őszintén kíván minden módon segíteni, hogy az megjavuljon.

— Mi tudjuk ezt — sietett válaszolni társam, Cankoff D. — S ez alkalommal, mondotta, engedje meg, hogy itt megköszönjük azt a jóindulatot, amelyet ez a kormány tanúsított népünk iránt egyházi kérdésünkben, s a jóságot, hogy *a maguk költségén taníttattak néhány bolgár ifjút*. De kérjük, hogy ma másképpen is segítsen népünkön, mert már lélekzeni sem tud a mostani viszonyok között a török birodalomban, különösen a legutóbbi események után.

— Értem ezt, — vette át a szót újból Andrássy gróf, — de népüknek sem szabad fantáziák, utópiák után futkosni. Arra törekszünk, hogy megtörténjék az, ami lehetséges. A törökök, mint tudják, ígérenk, de ritkán váltják be ígéretüket, így tehát igyekeznünk kell elérni azt, amit lehet, és pedig valami megfoghatót. Önöknek már tudniuk kell, hogy milyen lépéseket tettünk ennek a célnak az érdekében. De a lehetséges javításra nem lármával és forrongással, nem forradalmi programmal, hanem békés és csendes munkával, jól meggondolt lépésekkel, a többi hatalmak és a többi balkáni népek érdekeinek összeegyeztetésével kell törekednünk, mert bármi is történik, itt nemcsak bolgár érdekekről van szó, hanem más érdekekről is, sőt határookra vonatkozó kérdésekről is. Ezért az önök népének is a lehetőre kell most törekednie s nem fantáziákra, amelyek nem érhetők el békés úton. S ezért nyíltan kimondom, hogy bármennyire is jóindulattal vagyunk az önök népe iránt s bármennyire is igyekszünk, hogy elérjünk valami jót ennek a népnek az érdekében, én nem helyeselhetem a lépéseket, amilyenekről, hogy megtörténtek az önök országában, híreim vannak.

A nemes gróf utóbbi szavai, amelyeket nyugodtan, de érezhető éllel mondott, különös hatást tettek ránk. De

néhány felvilágosítás után kitűnt, hogy e szavakkal nem a mi valamelyik lépésünkre, vagy tevékenységünkre célzott, sem a mi emlékiratunkra, amelyet, mint maga mondta, idejében elküldtek neki Londonból, hanem egy bukaresti bolgár komité némely lépésére és ténykedéseire, s e komiténak egy később közzétett (1876. dec. 1/14.) emlékiratára, amelyben autonóm és független bolgár állam helyreállítását akarja, bolgár királyságot, Bulgáriával, Trákiával, Macedoniával stb. A grófra ez esetben a Cankoff név hatott, társam, Cankoff neve t. i. egyező azével, akinek neve az első a bukaresti emlékirat aláírói között, ez utóbbi, Cankoff Kirjak, unokaöccse Cankoff Dragannak. Emiatt keverték össze a neveket és ténykedéseket.

Mindenesetre igyekeztünk felvilágosítani az osztrák-magyar minisztert különleges megbízatásunkról, amelyet, mondtunk, nem valamely Bulgárián kívüli komitétól kaptunk, hanem magától a szenvedő bolgár néptől s hogy a mi emlékiratunkban nincs szó bolgár királyságról, hanem a nép mostani valódi kívánságairól, amely, mondtunk, nem hisszük, hogy lehetetlent akar, amikor kéri a párizsi szerződést aláíró hatalmakat, hogy szabadítsák meg attól az adminisztrációtól, amelyet ma mindenki mindenhol elítél.

— Értem most — szólt a gróf a felvilágosítások után elégedetten — és látom, hogy önök valóban közelebb vannak a lehetőhöz, mindamelllett ismételten ajánlom önöknek és az összes bolgároknak, hogy legyenek a lehetőséghez képest mértékletesek, s kérem, hogy higgyenek nekem az önök népe érdekében, amellyel nemcsak én személyesen, de itt mindannyian együttérzünk.

Ezután Andrassy gróf megköszönte a látogatást és a felvilágosításokat. Ismét biztosított bennünket az osztrák-magyar kormánynek népünk iránt való jóindulatáról és arról, hogy a többi hatalmakkal együtt tevékenykedik, hogy békés úton megjavítsa e nép helyzetét, felállt a székéről, szívélyesen kezét nyújtott és udvariasan elkísért bennünket a szalon ajtajáig, amelyben fogadott bennünket.»¹

¹ Donau-Bulgarien 406—412.

Andrássy és a bolgár delegátusok beszélgetése során említés történt arról is, hogy bolgár ifjak tanulnak a kormány költségén Bécsben. Ennek is Kanitz volt a kezdeményezője s ez is a bolgár nép iránti lelkes szeretetét bizonyítja. Útjaiban maguk a bolgárok kérik, hogy nem lenne-e módja fiaikat Bécsben taníttatni. Így Trevnában, amikor meglátogatta a híres képfaragó mestert, Pop Konstantint, a mester azt kérdezte tőle, hogy mivel se náluk, se Konstantinápolyban nincsenek megfelelő iskolák, nem vihetné-e el az egyik fiát Bécsbe, szívesen rábízná, mert ott nagy ember lehetne belőle. — Az nem olyan könnyű dolog, kedves papom — válaszolt Kanitz —, de fogok a kérelmére gondolni. Amikor visszatért Trevnába, gondolkozott azon, — írja később — hogy hogyan valósíthatná meg Konstantin papnak tett félígéretét. «Évek multak el azután, amíg ezt megtehettem.» Valóban 1874-ben kezdeményezője volt a bolgár ifjak bécsi tanításának. T. i. tagja volt a bécsi Orientalisches Muzeum igazgatótanácsának, amely 1874-ben Kanitz indítványára elhatározta, hogy saját költségén taníttat néhány bolgár ifjat Bécsben, hogy ott pedagógiai képzettséget nyerjenek. Tizenöt bolgár ifjú be is fejezte a tanulmányait Bécsben, s Bulgária kiváló tanerőket nyert bennük. Ezekre a tanulókrá a Keleti Múzeum 1874-től 1883-ig 77,000 forintot költött. A bolgár ifjak kurátora Kanitz volt, akiről Kiszeloff azt írja, hogy «és én bizonyíthatom, hogy e kilenc esztendőben Kanitz mint igazi atya gondoskodott róluk».¹ Kanitz is említi ezt könyve második kiadásában a trevnai pap kérésének elmesélése után: «Azóta hála az Orientalisches Museumnak 20 bolgár ifjú vezetésem alatt kapja a kiképzését (nagyobbrészt tanítóvá), akik megszerzett ismereteiket remélhetőleg át fogják plántálni műveltségre szoruló hazájukba.»²

Azok közül a bolgárok közül, akik itt Kanitz gondnoksága alatt tanultak, beszéltem Georgoff Ivánnal, a szófiai egyetem kiváló tanárával. Nagy hálával emlékszik meg Kanitzról. Elmondja, hogy nagyon jó, de nagyon szigorú ember volt, gyakran meglátogatta bolgárjait az esti órák-

¹ I. m. 466.

² Donau-Bulgarien II² 261, v. ö. első kiad., II, 126.

ban és vigyázott arra, hogy a nagy város csábításai el ne vonják őket a komoly munkától. A hagyatékában levő rengeteg levél tanuskodik arról, hogy milyen szeretettel s türelemmel dolgozott bolgárjai érdekében, s hogy a bolgár ifjak jóltevőjüként tisztelték.

Nagyon fontosnak tartja Kanitz azt is, hogy a bécsi világkiállításon mennél több bolgár áru szerepeljen, hogy a könyveiben magasztalt bolgár ipar becsületet szerezzen külföldön a bolgároknak. Többször említi, hogy a bécsi világkiállításra Bulgária különböző részeiből küldenek anyagot. Egy vicckedvelő vidám török müdir, akiről Kanitz azt mondja, hogy nem egykönnyen találhatunk emberfiát, akinek merészebb ötletei vannak, mint Hadzsi Musztafa barátunknak, ezt kérdezi tőle: — «No mit küldjek a jövő évre kerületemből a ti kiállításotokra Bécsbe? Talán bolgár disznókat? Hej, hej, tudom már, küldök egy falka cigányt, akik az emberek kabátjáról, anélkül hogy észrevennék, lelopják a gombokat. Ez bizonyára feltűnést fog kelteni!» — S ehhez a török hivatalnok sztereotip ha-ha-ját olyan kedvesen ordította, hogy akaratlanul vele kellett nevetni.¹ Persze ez csak vicc volt. Musztafa müdir kerületéből nem tolvaj cigányokat küldtek 1873-ban a kiállításra, hanem igen értékes anyagot.

Emellett a bolgárokkal való kereskedelmi kapcsolatokat is ajánlja. Bőségesen leírja könyvében a 14 napos eszkidzsumájai vásárt². Sőt 1875-ben a «Monatsschrift für Orient»-ben cikket is ír, amelyben értesíti a kereskedőket, hogy az út könnyű oda s hogy milyen árúkat keresnek. A cikk hatására egy kis «expedíció» indult az eszkidzsumájai vásárra, amelyhez a ruszcsuki főkonzulátus tagjai is csatlakoztak.

Kanitznak ez a nagy tevékenysége az 1875—76. években a bolgár ügyben mindenütt ismertté tette a nevét, őt tekintik hivatalos és nem hivatalos körök az első szak tekintélynek. Óriási érdem az, hogy az érdeklődést nemcsak felkeltette, de helyes megvilágításba is helyezte a bolgár

¹ U. o. III² 38.

² U. o. III, 267, 272.

kérdést. Oly jól ismerte a kérdést, hogy az eseményeket mindig előre látta. Tudja s hirdeti, hogy ez a nagyértékű nép már nem maradhat sokáig török uralom alatt, mert a török kormányzat már nem alkalmas arra, hogy rajta uralkodjék.

7. Bulgária felszabadulása.

Mire a második kötet kiadásához jutott, a fentebb tárgyalt események az egész világ érdeklődését a bolgár ügy felé fordították. Maga írja a kötet¹ bevezetésében: «Milyen gyorsan beigazolódott munkám első kötetének első lapján kimondott jóslatom. Néhány hónap óta az előbb alig ismert Bulgária a keleti kérdés központja és az európai érdeklődés legfontosabb tárgya lett. A küzdelmet, mondja Kanitz, fegyverszünet váltotta fel, s megkezdődött a nagyhatalmak diplomáciai harca Konstantinápolyal.» Kanitz olyan tanácsokkal figyelmezteti a diplomatákat, amelyeket minden időben textusul kell felvenni minden diplomatának. Felszólítja a közvetítő diplomatákat, hogy a jövő érdekében csak a szükséges néprajzi, földrajzi, történeti stb. kérdések alapos tanulmányozása alapján dönthetnek úgy, hogy a jövő veszélyeket kikerüljék: politikai új képződések teremtése, más tényezőktől eltekintve, csak alapos studiumok alapján lehetséges. Mindenekelőtt a kérdéses területek fizikai-földrajzi jellegét és összefüggéseit ép úgy szemelőtt kell tartaniuk az illetékes államférfiaknak, mint e területek lakóinak történelmét, néprajzi, vallási és kulturális viszonyait. Másképpen a diplomácia sohase tudhatja politikai regenerációs munkáját az igazságosság szellemében és az életképesség örvendetes kilátásával végrehajtani.

Milyen jó és bölcs tanács ez, s mennyit adott éppen Kanitz, hogy ezt a munkát megkönnyítse. Kanitz e tanácsokat tapasztalatai alapján adta, ő ismerte legjobban Bul-

¹ Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1876. II. Bd. Mit 33 Illustrationen im Texte und zehn Tafeln. Leipzig. Hermann Fries. 1877.

gáriát, s avval bocsátja második kötetét útjára, hogy Bulgária bátor népének adassék meg a régóta vágyott és teljesen megérdemelt jog, amelyért ő, szent kötelességet vélvén teljesíteni, 1860 óta munkálkodik. A következő évek eseményei igazolták, hogy nagyon is helyén voltak Kanitz óvatosságra intő tanácsai.

A bolgár felkelés után az események feltartóztathatatlanul vezettek a háború felé. Az oroszok mindenáron háborút, Andrássy békét akart. Az 1876. május 12-én Ausztria-Magyarország, Oroszország és Németország nevében a törököknek átadott berlini memorandum még a béke jegyében készült, Andrássynak még sikerült az oroszokat békére bírni. E memorandum legfontosabb követelése az, hogy Törökország javítsa meg keresztyén alattvalói helyzetét, és pedig, miután nem bíztak a törökök ígéreteiben, azt kívánták, hogy a reformok végrehajtását a hatalmak konzuljai ellenőrizzék. De maga a török intelligencia is reformokat követelt. Az «ifjú-török»-párt európai kultúrállammá akarta tenni Törökországot, amivel a nagyhatalmak gyámkodása alól is felszabadult volna. Forradalmuk először megbuktatta a konzervatív kormányzatot, majd (1876. május 30-án) Abdul Aziz szultánt is. Az új szultánnak, V. Murádnak azután hamarosan fegyveres erővel kellett a balkáni népekkel szembeszállnia. Míg ugyanis, mint fentebb mondtuk, Andrássy békét akart, diplomáciai úton akarta rászorítani a törököket arra, hogy keresztyén alattvalóik helyzetét megjavítsák, az oroszok féltek attól, hogy Törökország könnyít a rajah sorsán, s a Balkán megnyugszik. Nekik háború kellett, hogy legyen okuk beavatkozni a küzdelembe, s a török birodalom roncsain felépíthessék balkáni uralmuk épületét. Míg maguk nyíltan nem mernek háborúról beszélni, hanem Andrássyval együtt a béke érdekében reformjegyzékeken dolgoznak, Szerbiát és Montenegrót háborúra ingerlik. Szerbia és Montenegró 1876. július 2-án megüzenik a háborút. A törökök több csatában tönkreteszik a szerbeket, s Milán fejedelem kénytelen a nagyhatalmakat kérni, hogy állítsák meg a törököket. Az V. Murád elűzésével trónraemelt II. Abdul

Hamid, a török sereg győzelmeire támaszkodva, a nagyhatalmak ama felszólítására, hogy kössön fegyverszünetet a szerbekkel, elfogadhatatlan feltételeket szab a szerbeknek (szept. 14-én). Anglia a többi hatalmak jóváhagyásával azt ajánlja a töröknek, hogy kössön békét Szerbiával és Montenegróval, adjon autonómiát Boszniának és Hercegovinának, Bulgária kormányzását pedig reformálja meg úgy, hogy elviselhető legyen a lakosság helyzete. A törökök visszautasítják e feltételeket, s csak annyira kötelezik magukat a nagyhatalmak nyomására, hogy szept. 25-ig tartózkodnak minden támadástól. Erre szeptember végén II. Sándor orosz cár azt az ajánlatot teszi I. Ferenc Józsefnek, hogy Ausztria-Magyarország szállja meg Boszniát, Oroszország meg Bulgáriát. Ezt az ajánlatot azonban Andrássy nem fogadta el. A fegyverszünet lejártá után a törökök megverték a szerbeket, s nyitva állott előttük az út Belgrád felé. Milán az oroszokhoz fordult, mire a porta kéthavi fegyverszünetet ad.

Andrássy látva, hogy az oroszokat már nem lehet megállítani, kénytelen volt az új helyzetnek megfelelően dolgozni. De még egyszer megkísérelték a nagyhatalmak, hogy békés úton intézzék el a Balkán-kérdést. 1876. dec. 12-én úgynevezett előzetes konferenciára gyűltek össze Konstantinápolyban a nagyhatalmak követei. Itt arra a megállapodásra jutottak, hogy a Balkán pacifikálásának a módja az lenne, ha a törökök statusquo ante békét kötnek a szerbekkel, Montenegró területét növelik, Bosznia és Hercegovina keresztyén kormányzót kapnak, a bolgárlakta területeket (beleértve természetesen a nisi kerületet és Macedóniát) két tartományra osztják egy-egy keresztyén kormányzóval. E reformok végrehajtását egy nemzetközi bizottság ellenőrizné. Míg a tárgyalások folytak, a szultán Midhát pasa javaslatára elhatározta, hogy új alkotmányt ad, amely szerint országát felelős miniszteriummal és népképviselői országgyűléssel kormányozza, s összes alattvalói egyenjogúságát elismeri. Éppen amikor az előzetes tanácskozások után a követi konferencia dec. 23-án megnyílt, kihirdették az új alkotmányt, s a török külügyminiszter kijelentette a

konferencia tagjainak, hogy az új alkotmány szerint a birodalom összes alattvalói egyenjogúak, tehát most már nincs mit követelnie Európának. A hat nagyhatalom követelnek január 15-én átadott ultimátuma garanciákat követelt, Boszniának, Hercegovinának és Bulgáriának autonómiát, egy-egy a szultán által legalább öt évre kinevezett kormányzóval, s a hatalmak ellenőrző bizottsága felügyelne a reformmunka végrehajtására. A konferencia utolsó ülésén, jan. 20-án a törökök kijelentették, hogy a feltételeket nem fogadják el. Még súlyosbította a helyzetet az, hogy a szultán febr. 5-én eltávolította Midhát pasát, akinek bukásával a reformok végrehajtására már nem is lehetett komolyan számítani. A porta most úgy akarja helyzetét biztosítani, hogy maga igyekszik megegyezni a balkáni népekkel. Febr. 28-án status quo ante alapján békét köt Milán fejedelemmel.

Az európai hatalmak a porta elutasító magatartása folytán már elkerülhetetlennek találták a háborút. Hosszas tárgyalások után megszületett a londoni protokoll, amelyet márc. 31-én adtak át. Eszerint a hatalmak, ha Törökország nem hajtja végre a kívánt reformokat, a célnak megfelelő eszközöz fognak folyamodni. Ezt a protokollt a törökök, mint államuk méltóságát sértőt, ápr. 10-én visszautasították.

A diplomáciai tárgyalást háború váltotta fel. Oroszország a pánszláv vezetőkörök nyomására kénytelen volt a háborút megindítani. De Ausztria-Magyarország semlegeségét biztosítani kellett. Ez annál is inkább könnyen ment, mert Andrássynak is látnia kellett, hogy immár hiába igyekszik megakadályozni a háborút, a törökök sem tanácsait, sem fenyegetéseit nem akarják megérteni, s minden akcióra régi szokásuk szerint látszatalkotmányokkal felelnek. Oroszország és Ausztria-Magyarország 1877. jan. 15-én Budapesten titkos katonai szerződést kötöttek, amely szerint a Monarchia orosz-török háború esetén semleges lesz, ha az oroszok a háború folyamán nem érintik Szerbia, Montenegró és a novipazari szandzsák területét. Márc. 18-án a pótszerződés biztosította a monarchia jogát Bosznia és Her-

cegovina megszállására *abban az esetben, ha a törökök nem tudják megtartani.*

1877. április 24-én az oroszok megüzenték Törökországnak a háborút. Az oroszok felvonulása gyors sikerekkel járt, de júl.—aug.-ban a törökök összeszedték magukat, egyre-másra aratták diadalaikat, s az orosz sereg helyzete végzetesnek látszott. Az oroszok nehéz helyzetükben erősítéseket kértek — és a románok segítségét. Hiába volt ezután Ozmán pasa hősie ellenállása, végül az oroszok győzelme teljes volt, mire Szerbia is megszegte a törököktől egy éve nehezen kikönyörgött békeszerződést, hátbatámadta a tehetetlen Törökországot, s elfoglalta Nis és Pirot bolgár városokat. Természetesen Montenegró se késlekedett, hogy a legyőzöttek javára terjeszkedjék. 1878. elején békét diktáltak az oroszok a törököknek, márc. 3-án megkötötték Szan-Sztefanóban az előzetes békét.

Ez az előzetes béke világosan megmutatta, hogy az oroszok nem a balkáni népek felszabadításáért, hanem kizárólag a maguk érdekeiért küzdöttek, s Szan-Sztefanóban csak magukat elégítették ki, megszegve nemzetközi szerződéseiket is, amelyek pedig egyedül tették lehetővé, hogy Ausztria-Magyarország jóváhagyásával háborút viseljenek. Oroszország egy hatalmas hűbéres tartományt szervezett, Nagy-Bulgáriát, amely, mint a következmények mutatják, csak arra lett volna jó, hogy símává tegye az oroszok útját Konstantinápoly felé. Kétségtelenül kitűnt ez később, amikor az oroszok Bulgáriát hűbéres tartományukként kezelték, a bolgár nép nemzeti törekvéseit nem nézték jó szemmel, sőt hálátlanságnak tekintették, s a török uralom alól felszabadult bolgároknak hamarosan az orosz iga ellen kellett küzdeniök.

A Balkán ügyeit a berlini kongresszus igyekezett rendezni. Itt Andrassy és az angolok ideái győzedelmeskedtek. Andrassy látta, hogy ebben az időben egy nagy bolgár birodalom csak az oroszok érdekeit szolgálta volna, s a bolgárok jövőjére is veszedelmes lett volna. Ezért a dunai Bulgáriát alkották meg, míg a trákiai és makedóniai bolgárok török uralom alatt maradtak. A balkáni viszo-

nyokból már akkor kétségtelen volt, hogy ha a Kis-Bulgária a fejlődés útjára tér, úgylis nagyobbodni fog, mert a török uralom alatt maradt bolgárok gazdaságilag s kultúrában is folyton fejlődnek s a török elem rovására terjeszkednek, s így a gyengülő Török Birodalomban a bolgár elem vagyonhoz, kultúrához, ezután politikai jogokhoz s a jövőben bizonyára önállóságához is jut. Világos volt, hogy egy folyton visszafejlődő birodalomban, egy idegen, de folyton felfelé haladó nép jövője biztosítva van, s nincs szükség forradalmakra és külső beavatkozásra. Ebben a tekintetben tehát a berlini kongresszus határozatai nem hibáztathatók. Nagy hiba volt azonban az, hogy az oroszoknak mégis sikerült olyan eredményeket elérni, amelyek végzetesek lettek Bulgáriára és a Balkán népeire. T. i. nem adták mind a bolgár területeket, amelyeket elvettek a Török Birodalomtól, az új bolgár fejedelemségnek, hanem egy-egy részt adtak a szomszédos népeknek, a szerbeknek és a románoknak. Így Pirot és Nis tiszta bolgár vidékeit Szerbiához csatolták, Dobrudzsát pedig, az oroszoknak juttatott Besszarábia fejében, Romániához.

Kanitz a háború alatt is folytatta munkásságát. 1877-ben Bulgáriában utazgatott. Az oroszok támogatták munkájában, hiszen neve ugyancsak ismert és tisztelt volt náluk. T. i. a háború kitörésekor mindenkinek látnia kellett Kanitz földrajzi kutatásainak alapvető fontosságát: az oroszok kinyomatták Kanitz bulgáriai térképét (1:300,000) és ennek alapján vonult fel az orosz hadsereg. Maga Totleben orosz generális mondja 1879-ben Odesszában Kanitznak, hogy milyen gyakran sajnálkoztak akkor, amikor a Balkán vonalától délre harcoltak, azon, hogy ezen a területen nem dolgozott Kanitz, s így nem volt a kezükben olyan értékes térkép, amilyent az észak-bulgáriai hadjáratban használhattak.

Amikor a háború kitört, az európai újságok a bolgár népet, a nép törekvéseit és ezeknek jogosságát, meg a hadiszínteret is Kanitz munkái alapján ismertették. Maga Kanitz is igyekezett a háború ideje alatt tájékoztatni az európai nagyközönséget a bolgár ügy állásáról. A háborús

1877. év júniusában Párizsban járt. Megérkeztek a napilapok üdvözölték, s amikor jún. 20-án megjelent a földrajzi társaság ülésén, a társaság elnöke, Levasseur mellé ültették, aki bemutatta a tagoknak s magasztalta Bulgáriáról írt «utolérhetetlen» munkáját. (Innen Londonba utazott.) Nem sokkal azután kötelességének érezte, hogy hosszú cikkben mondja el Európának, elsősorban a törökbarát Franciaországnak mértékadó véleményét. Ugyanis Midhát pasa ez év augusztusában a «Journal des Débats»-ban egy cikket ír. Utalva arra a szimpátiára, amelynek mindenütt örvend, igyekezett védelmébe venni az oroszok szorongatta török uralom ügyét. Szerinte a törökök minden vágya az, hogy szabadság és egyenlőség uralkodjék birodalmukban, viszont az oroszok célja csak az, hogy megnyíljon előttük az út Konstantinápoly felé. Kanitz ugyane hó 24-én a «Journal des Débats»-ba nagy cikkben válaszol, amelyből bő kivonatot közölnek a német lapok is. Elmondja, hogy Midhát képességei, mint azt ő többször megírta, nagyok. De ez nem elég! Hol találna Midhát embereket arra, hogy az Augiás istállója kitakarításában segítsék? Hiszen könnyebb sok-sok basibozuk regimentet toborozni Törökországban, mint néhány tucat alapos, képzett hivatalnokot találni. Ha Midhátot az ügyek élére állítanák, először is a költségvetést kellene rendeznie. Ez pedig szembehelyezné őt a szultánnal s kedvenceivel, ami bukását jelentené. Meg ki hihetné el, hogy egyenjogúsítják a keresztyéneket a mohamedánokkal ott, ahol az elmúlt évben a bolgárokat mérszárló tömeggyilkosokat kitüntetésekre, hivatalokra ajánlották? S hogyan képzei el Midhát pasa, hogy a közigazgatást reformálja? Hiszen a főhivatalokra tudatlan emberek kerülnek, a kishivatalnokok meg olyan kevés fizetést kapnak s azt is rendetlenül, hogy kénytelenek lopni s zsarolni a népet. Törökország kormányzatát törökök nem reformálhatják meg, hiányzik belőlük a tudás, a takarékoság, a kitartás, az igazságszeretet, sőt a jóakarát is. Maga Midhát csak nagyon rövid ideig kormányozhatná az országot, kiszorítanák azok a régi «Staatskünstler»-ek, akik a föld egyik legszebb darabját a mai szomorú állapotába

juttatták. Itt csak Európa közbelépése segíthet, a törököktől csak szép reformrendelet kiadása telik ki, amelyeket senki se tart be.

Ez évben a bolgárok érdekében írt hirlapi cikkei közül különösen érdekes az, amely a berlini «National-Zeitung»-ban (1877. dec. 22.) jelent meg. Ebben a bolgár népet megvédi a turkofilek támadásai ellen.

A bolgárok iránti érdeklődést kis tudományos cikkeivel is támogatja. Ebben az évben jelent meg «Gabrovo, eine bulgarische Industriestadt,»¹ a következő évben «Die neubulgarische Pontusstadt Varna».²

Ugyancsak az 1878. év január 14-én I. Ferenc József Kanitzot, mint a magyar földrajzi társaság tagját, a földrajz terén elért eredményeiért magyar királyi tanácsossá nevezi ki. Ugyanez évben résztvesz a párizsi világkiállításon, mint az osztrák etnográfiai osztály elnöke; különös figyelemben részesítették itt bolgár etnográfiai térképét.³ Munkásságát mindenütt sokra becsülik.

*

A háború befejeződött, Bulgária felszabadult. Sajnos, Kanitz második kötete előszavában elmondott óvatosságra intő tanácsai nem találtak meghallgatásra. A berlini kongresszus diplomatái nem számoltak a tényekkel, bolgár területeket adtak oda románoknak, szerbeknek, hosszú időre elvetvén a viszály magvát. Kitűnt, hogy mennyire helyénvaló volt Kanitz óvatosságra intő tanácsa, amikor felszólította a diplomatákat, hogy a jövő érdekében vegyék figyelembe a földrajzi, néprajzi és történelmi tényeket, a vallási és kulturális viszonyokat. Másképp a jövő nincs biztosítva. De míg a háborút kellett folytatni, a háború vezetői, praktikusak lévén, elfogadták azt, amit Kanitz adott, az oroszok a Kanitz által feldolgozott területekre nézve eldobták az

¹ Oesterr. Monatsschrift. III (1877), 90—92.

² Oesterr. Monatsschrift. IV (1878), 147—152.

³ A Mitth. Anthropol. Ges.-ban 1879-ben megjelent mint Beilage Kanitz, Die Ethnographie auf der Pariser «Exposition des sciences anthropologiques». 1—26.

orosz térképeket, s Kanitzét használták fel a felszabadító háborúban. A diplomácia ellenben nem vonta le Kanitz könyvének tanulságait, bár térképét használta a berlini kongresszus a szerb-bolgár határ megállapításához. Politikai szempontok elnyomták a néprajzi stb. szempontokat. A háború vezetői praktikus munkát akarván végezni, használják a tudomány eredményeit, a békéi, mint rendesen, félnek a realitástól, mert irreális érdekeket akarnak kielégíteni. Kanitz hiába kérte a diplomatákat, hogy a jövő érdekében a tények alapján döntsenek. Mintha csak a világháború utáni békekötéseket látnók, minden okos szempontot mellőztek, a mának kötöttek békét, s nem követték Kanitz tanácsát, hogy az életképesség «örvendetes kilátásával» induljon meg az új mű. Nem a békés munkára teremtettek alapot, hanem a jövő harcok magvát hintették el a nemzetek között.

Kanitz világosan látta ezt. Ebben az 1878. évben rendezte sajtó alá munkája harmadik kötetét.¹ Az előszóban örömmel állapítja meg, hogy ma ennek a munkának évekkal ezelőtt adott címe már nemcsak ideális, nemcsak földrajzi fogalom, «Donau-Bulgarien und der Balkan» az utolsó nagykövetkezményű háború után az európai államcsaládba lépett és bizonyára nemsokára odaszámíthatjuk majd az autonóm Rumélia tartományt is. Bulgária határait a lehető legszűkebbre szabták, politikai és adminisztrációs szempontból is korlátok közé szorították a bolgár népet, *de e nép kiváló tulajdonságai le fogják győzni* ezeket a nehézségeket.

Itt említi meg, hogy bár ő meleg érdeklődéssel és rokonszenvvel viseltetik a bolgár nép iránt, tárgyilagos igyekezett maradni s azt konstatálja a legnagyobb örömmel, hogy munkái ellen csak az érdekelteknek, a törököknek és az oroszoknak volt kifogásuk, az európai kritika egyöntetűen elismerte, hogy tárgyilagos forrás, amelyből az éppen a szőnyegen lévő kérdésben bátran lehet meríteni.

¹ Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860—1878. III. Bd. Mit 46 Illustrationen im Texte, zehn Tafeln und einer Original-Karte. Leipzig, Hermann Fries. 1879.

8. A bolgárok hálája Kanitz iránt. Kanitz és az orosz-bolgár kérdés.

Ekkor, a háború befejezése és munkája utolsó kötetének megjelenése után volt teljes elismerésben része. A kritikák nagy elismeréssel tárgyalják, s Hellwald F. az «Abendpost»-ban megint nagy sereg cikkben ismerteti a munkát. Szerinte Kanitz írta le először részletesen a bolgárokat, ő ismertette szomorú helyzetüket, nemzeti törekvéseiket, s így felkeltette a részvétet e nagyon elnyomott értékes nép iránt. Neki köszönhetjük, hogy Bulgária földrajzilag ismeretes lett, az ő térképe Bulgária első igazi térképe.

A kritikákon kívül is ekkor volt a legtöbb megtisztelésben része. 1879-ben az oroszok nagy tisztelettel fogadták a moszkvai antropológiai kongresszuson. Erre a kongresszusra elküldte kéziratban «Ethnographische Original-Karte von Donau-Bulgarien und dem Balkan»-ját, amelyet a kiállításon díszhelyre tettek. A cár érdemrenddel tüntette ki. A kongresszus után megnézte Kanitz a néprajzi szempontból annyira fontos nizsnij-novgorodi vásárt.

A bolgárok se maradtak el. 1879. elején a régi bolgár cárok székvárosában, Tärnovóban (16. kép) összegyűlt első bolgár nemzetgyűlés köszönetet szavaz a bolgár nép nevében Kanitznak. A sok elismerés és kitüntetés között, amely Kanitzot érte, ezt becsülte a legtöbbre.

A bolgár nép első nemzetgyűlésének ezt a tiszteletnyilvánítását követte az újonnan megválasztott régensé, Battenberg Sándoré. Sándor herceg, mielőtt Bulgáriába ment, rövid ideig Bécsben tartózkodott s meghívta Kanitzot, hogy jöjjön Várnába, ahol először lép Bulgária földjére mint régens, s azután Szófiába, s legyen a vendége hosszabb időre. Kanitz elfogadta a meghívást, de csak későbbi terminusra, mert már előbb eligérkezett a moszkvai kongresszusra. Oroszországi útja után 1879. szeptemberében tényleg el is utazott Szófiába. (17. kép.) Itt szeptember 11-én résztvett a fejedelem névnapi ünnepségén. Az ünnepelt meleg hangon üdvözölte Kanitzot. Elképzelhetjük, hogy milyen érzés fogta el őt, amikor a szabad bolgár nép ünnepségét

láthatta, egy bolgár fejedelmet az európai nagyhatalmak képviselői és bolgár katonák közepette. «Könny szökött a szemembe, hogy íme megérhettem Bulgária felszabadulását. Hisz amiért hosszú éveken át szerény képességemet áldoztam, az teljes mértékben megvalósult!»¹ Elképzélhetjük annak a férfinak az örömét, aki már a legszomorúbb korban mert hinni ennek az ismeretlen, leigázott népnek a jövőjében, amikor látta, mint mennek teljesezésbe kutatásai alapján kimondott jóslatai.

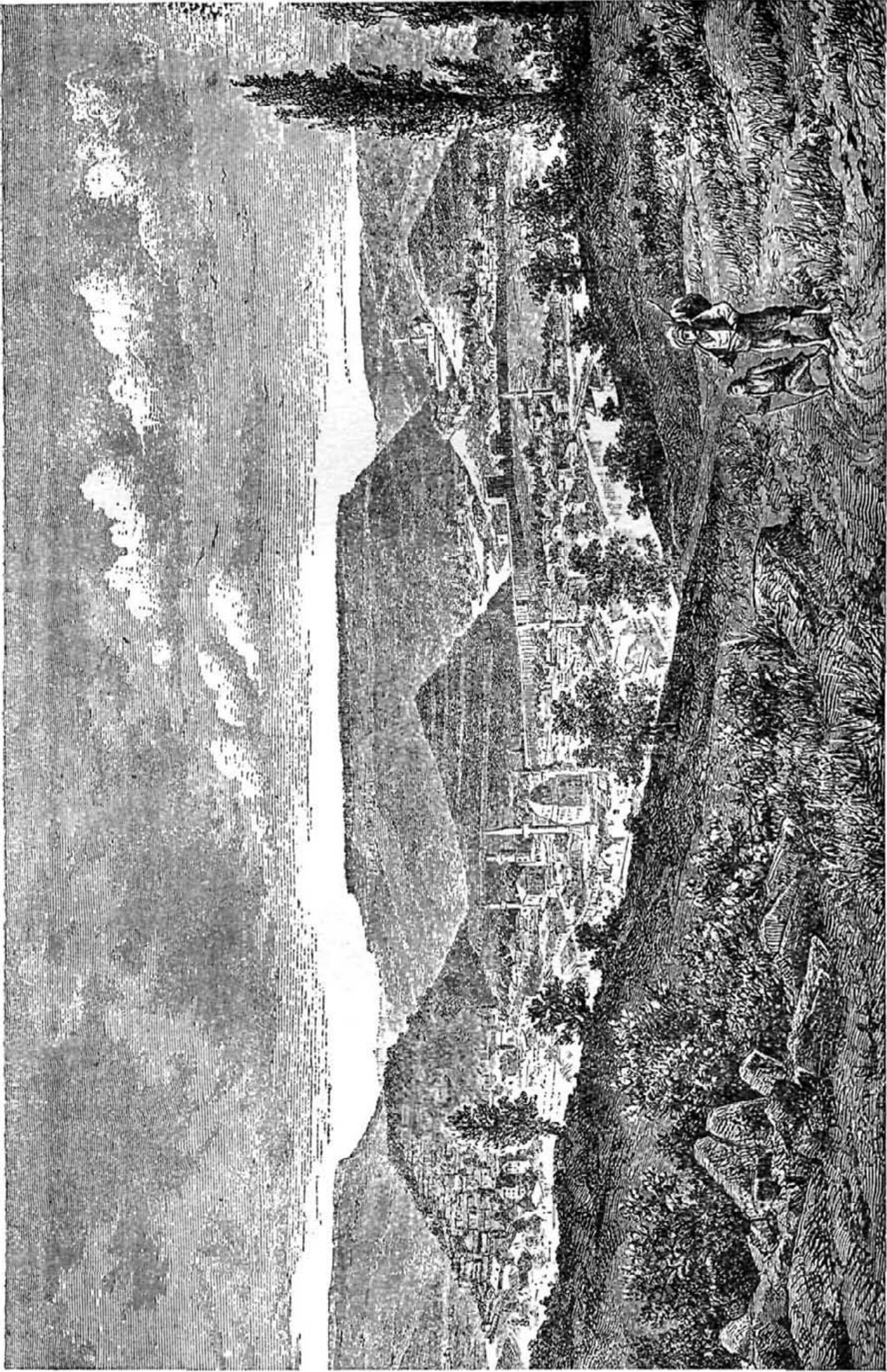
Szófiában nemcsak hogy a tudósnak és a bolgár nép érdekeiért harcoló embernek kijáró tisztelettel fogadták, de, mint a viszonyokat jól ismerő bölcs embernek, tanácsait is kikérték. Sándor fejedelemmel többször megbeszélte a helyzetet, szintúgy a vezető államférfiakkal és az ellenzéki vezérekkel is. Kanitz nagyon is bizalmasan tárgyalhatott itt, nemcsak azért, mert általános tekintélynek örvendett, de személyes kapcsolatai révén is. Ugyanis az egymással szembenálló Balabanoff és Cankoff régi ismerősei voltak, akik három évvel előbb, mint fentebb tárgyaltuk, nála jártak Bécsben, ott Kanitztól jó tanácsokat kaptak, sőt nekik s a bolgár ügynek fontos szolgálatokat tett. Szófiában többször tárgyalt Cankoffal, az ellenzék vezérével s Balabanoffal is, és igyekezett őket kibékíteni. Kanitz hagyatékában százával vannak Cankoff levelei, amelyek több évtizedes benső barátságról tanuskodnak.

Szófiában a fejedelem többszöri tiszteletnyilvánításán kívül is sok figyelemben volt része. Szerenáddal ünnepelték, küldöttségek keresték fel a bolgár nép és Szófia városa nevében. S ő még a tiszteletnyilvánítások között is csak arra gondol, hogy hasznos lehessen, nem mulasztott el soha alkalmat, hogy öröme kifejezése mellett hasznos tanácsokat adjon a küldöttségeknek, minisztereknek és mindazoknak, akik keresték.²

Kanitz szófiai tartózkodásáról és ünnepléséről egyik újságcikk így szól: «*Kanitz, a keleti utazó, Bulgáriában.*

¹ Donau-Bulgarien, II, 231.

² U. o. II² 232—33.

16. kép. Tárnovó.

Szófiából jelentik: Néhány nap óta érdekes személyiség tartózkodik körünkben, Kanitz F. a híres s a tudományban nagy érdemeket szerzett író és keleti utazó, Bulgária és Ószerbia török uralom alól való felszabadulásának egyik pionirja és előmozdítója. Sándor fejedelem meghívására ideérkezve Kanitz Bulgáriáról írt kitűnő munkájához, amely éppen most jelenik meg füzetesen második bővített kiadásában Lipcsében, az országban beállott változásokra vonatkozólag akar fontos adatokat gyűjteni. A híres tudóst a fejedelem többször külön kihallgatáson fogadta s meghívta udvari ebédre. Az összes miniszterek és diplomáciai képviselők, Szeveloff cs. orosz generális és sok kiváló hazafi, valamint a fejedelem nevében diplomáciai titkára, dr. Sztojloff, meglátogatták és a legnagyobb figyelembe részesítették. Vasárnap este nagy néptömeg, élén több kiváló hazafival, lakása elé vonult s az itteni udvari zenekarral éjjelienét adott. Minthogy azonban az ünnepelt író nem találták otthon, több patrióta elhatározta, hogy kedden délután küldöttség jelenik meg nála, hogy őt a bolgár nép nevében üdvözölje, a bolgár nép háláját tolmácsolja azért, hogy szeretetének s hozzá való hajlandóságának annyi jelét adta. Tegnap Davidoff cs. orosz főkonzulnál ebédelt a kiváló tudós.»

Tiszteletüket a bolgár tudományos körök is igyekeztek kifejezni. A Bolgár Irodalmi Társaság, a bolgár akadémia őse, 1881-ben tiszteletbeli tagjává választotta.

Természetesen igyekeztek műveit is ismertetni. Már 1880-ban sok rajza jelent meg a bécsi barátja, Kovacseff kiadta «Bälgarszka Illusztracia»-ban, s munkájának egyes részei Sopoff fordításában 1882-ben a «Nauka» című folyóiratban is megjelentek. Könyvének második kiadását hivatalosan terjesztették, a bolgár közoktatásügyiminiszterium sok példányt vásárolt meg.¹

Munkájának kedvező fogadtatása jó kritikákon és kiüntetésekén kívül elsősorban abban nyilvánult, hogy egykettőre elfogyott, úgyszólván mindjárt a harmadik kötet

¹ Kiszelloff i. m. 465. l.

17. kép. Szófia 1877-ben.

megjelenése után sajtó alá került a második kiadás is. Valóban igaza van a második kiadás előszavában Kanitznak, hogy «ritkán ünnepel komoly, illusztrációkkal és térképekkel gazdag kiállítása miatt drága munka olyan gyors második kiadást, mint ez». Alig néhány hónappal az első kiadás harmadik kötetének megjelenése után nyomdában van a második kiadás, előszavát 1879. július 9-én írta, az utószót 1880. júniusában.

Kanitz előszava szerint e drága könyvnek ilyen kapós voltát nagyon elősegítette a sajtó egyöntetű kedvező kritikája, de természetesen azok az események is, amelyek ezen a területen lejátszódtak. Ez az új kiadás főleg az első kötetben mutat nagy eltérést az első kiadástól. T. i. az első kiadás első kötetében a bolgárok történetét, néprajzát, egyházi és politikai küzdelmeit adja, s végül Nyugat-Bulgária-i utazásait. A második kiadásból ezt elhagyja. Ehelyett azonban felveszi mindenütt az 1877—79. évek eseményeit, az új berendezkedést. Így például Vidinről szólván bőségesen elmondja Vidin ostromának történetét. A változásokat, az új hivatalokat, kereskedelmi vállalatok neveit igyekszik minél pontosabban adni. Általában az egész második kiadásban a legnagyobb súlyt helyezi arra, hogy Bulgária 1879-i viszonyait ismertesse. Maga is megmondja a II. kötete előszavában, hogy 1879. szeptemberében Szófiában járt s így egy új fejezetet fűzhet e kötethez: Szófia város és Sándor fejedelem uralkodása első napjainak a leírását. A fejezet címe: Sándor fejedelem székhelyén.

A második kiadást 1882-ben változtatás nélkül újra lenyomatták. Ezzel egyidőben jelent meg a *francia* kiadás (La Bulgarie Danubienne et le Balkan. Études de voyage (1860—1880) par F. Kanitz, publiée sous la direction de l'auteur. Illustrée de 100 gravures sur bois et accompagnée d'une carte. Paris, Hachette 1882), a német kiadás kivonata. Megjelenését (Le Courrier du dimanche-ban) nagyon szép cikkben üdvözli Louis Leger. Elmondja Kanitz életrajzának fontosabb adatait, s hogy Kanitz 20 év alatt (1859—79) hányszor kutatót a Balkánon, ahol nincs vasút, se rendes posta, rablóbandák tanyáznak a hegyeken, s az

utazó mindig kockára teszi egészségét, sőt életét is. Idézi Kanitz szép leírását betegségéről és rablókalandjáról. Szerinte Kanitznak az a legnagyobb értéke, hogy mindenben tudott újat találni, mert minden érdeklő. Ez a francia a kiadás II. kiadás alapján készült, de az elején adja az első kiadásból a történelmi és néprajzi részt is.

1883-ban ismét Szófiában találjuk Kanitzot. Ekkor újra nagy figyelem tárgya volt: Sándor fejedelem rendjelet ajándékozott neki, az állam főemberei nagy tisztelettel fogadták. Ekkor Cankoff Dragan, Kanitz régi bizalmas barátja, a miniszterelnök, akiről ő már évtizedekkel előbb nagy elismeréssel nyilatkozott, s akivel már Bulgária felszabadulása előtt többször találkozott Bulgáriában és Bécsben is.

Ezzel a látogatással kapcsolatban az orosz intrika Kanitzot is kikezdte. Már négy év múlt el a felszabadulás után. Az oroszok nagyot csalódtak. Ők hála fejében alattvalói hűséget kívántak a bolgároktól, akik azonban csak testvéri szeretetet ajánlottak, mert nem voltak hajlandók a török iga után most az oroszot a nyakukba venni. Az orosz politika már mindennek ellensége volt, ami a bolgárok önállóságvágyát növelhette. Kanitzot sem kímélték meg. 1883-i látogatása alkalmával az egyik oroszbarát ellenzéki újság szerint Kanitz barátja, Cankoff miniszterelnök, Kanitz útján 80,000 dukátot kapott a vasúti egyezményért Ausztriától. Az újság szerint egész Szófia tudja, hogy a Hotel Kasikoff (helyesen Kesjakoff, a mai Bulgarie szálloda) 19-es számú szobájában délután egy és kettő között folytonosan az aranyakat számolták.

Az oroszok érthető okokból gyanúsították Kanitzot. Bár mint tudóst a legnagyobb kitüntetésekkel fogadták, sohasem tudták megbocsátani neki, hogy nem volt politikájuk szolgálatában. Ezt már 1876-ban, amikor Kanitz «Donau-Bulgarien und der Balkan»-ja I. kötete megjelent orosz fordításban,¹ az előszóban úgy formulázták, hogy túlságosan feldicséri Midhát pasát és nem mutat kellő megértést

¹ Dunajska Bolgarija i Balkanskij poluostrov. S. Peterburg, 1876.

az orosz törekvésekkel szemben. Mindkét vád csak díszére válhat Kanitznak, mert objektivitását jellemzi.

Bár nincs senki, aki nagyobb erővel támadta volna a török uralmat, aki olyan kitartással s olyan kiváló megfigyeléssel alapuló példákkal bizonyította volna, hogy a török uralom alól fel kell szabadítani Bulgáriát, s bár mint humoros lemondással említi, munkáját tűzhalálra ítélték a törökök, ő sohasem felejtette el kiemelni, ami értékes a törökökben. Midhát alkotásai tiszteletet keltettek benne a kiváló török államférfi iránt. Maga mondja egy helyen, hogy ha sokszor kerül a tollára a Midhát név, azon ne csodálkozzék az olvasó, mert ahol csak Bulgáriában, Albániában stb. van valami kevés kultúrmunka, az Midhát pasa műve. De evvel szemben észre kellett volna venniük az oroszoknak, hogy amikor Midhát a török uralom fenntartása mellett a *Journal des Débats*-ban cikket ír, Kanitz az, aki ugyanebben a lapban megsemmisítő erővel támad ellene, bebizonyítva, hogy a török uralom korhadtsága lehetetlenné teszi azt, hogy még olyan értékes ember is, mint Midhát, reformálhassa. Szintúgy nagy tisztelettel emlegeti Kanitz a török nép vendégszeretetét stb., bár ismétlem, egészben véve kétségtelenül megállapítja, hogy a török uralom csapás a bolgár népre, s fel kell szabadulnia a műveletlenségben tartó és zsaroló török kormányzat alól. Éppen az a legkiválóbb Kanitzban, amit az oroszok hibáztatnak benne: nála nincsenek angyalok és ördögök, hanem emberek jó és rossz tulajdonságokkal. Szereti a bolgár népet, mert nagy értékei vannak, de azért nem leplezi a hibáit, talál ilyet is. Ellenége a török kormányzatnak, mert embertelen, de azért megtalálja a jót is a törökben. Ez a nagy objektivitás jellemzi őt, s maga is sokat tart erre. Harmadik kötete előszavában elmondja, hogy bár melegen érdeklődik a bolgár nép iránt, senki se állíthatja, hogy nem a legteljesebb objektivitásra törekedett. Nagy elégtételül szolgált neki, hogy mindenfelé Európában úgy tárgyalják a művét, mint tárgyilagos forrást.

Éppen ez az objektivitás vitte arra, hogy az oroszokkal szemben is kritikát gyakoroljon, vagy ahogy az orosz vád

mondja, ne mutasson kellő megértést az orosz törekvésekkel szemben. Az oroszok szerte hirdették a világban, hogy nekik semmi egyéb céljuk nincs, mint az elnyomott bolgárok felszabadítása, s propagandájuk a bolgárokat is igyekezett meggyőzni erről. Erről a kérdéstről Kanitz minden elfogultság nélküli reális képet ad. Elmeséli, hogy minden bolgár házban ugyanazt a panaszt hallotta: rengeteg adó, nagy elnyomás, a török hatóságok páriáknak tekintik a bolgárokat, holott, mint a bolgárok tudják, ők vannak többségben s ők az őslakók. Így természetesen fejlődött ki a gyűlölet a bolgároknak a törökök ellen. Persze ezt a gyűlöletet Oroszország propagandája igyekezett kimélyíteni s a maga politikai céljaira kihasználni. A felszabadulást a nagy elnyomás folytán várják, akárkitől jön is, németektől, osztrákoktól vagy oroszoktól. Így neki sok helyen mondták, hogy miért nem szabadítják fel őket a németek,¹ másutt az osztrákoktól várták a felszabadítást.² Sőt egyes helyeken egyenesen oroszellenes nyilatkozatokat hallott. Erre vonatkozó érdekes elbeszélését itt közlöm: «Külevcsában a falu honoráciorjai között, akik üdvözlésemre jöttek, volt két nagy politikus, egy Hadzsi melléknevű, sokat vándorolt szatócs és a közeli Dragoj(-Dragoevo)-ban született tanító. Egyikőjük sem csinált titkot abból, hogy az ifjú-bolgár hazafias párthoz tartoztak, éppoly kevésbé, hogy inkább ellenséges, mint barátságos indulattal viselkednek a «moszkov» iránt. «Uram, — szóno-kolt a tanító — tudnia kell, hogy mi sokkal előbb voltunk keresztyének, mint az oroszok, hogy evangéliumukat, írásukat nekünk köszönhetik. Ha minket felszabadítanak, azt biztosan nemzetiségünkkel, nyelvünkkel kellene megfizet-nünk, minket oroszokká akarnának tenni. S mi hogyan tudnók azt megakadályozni?! Hogy milyen őszinte az orosz velünk szemben, azt láttuk, amikor exarchatusunk-ról volt szó; tíz évvel előbb megkaphattuk volna, ha nem heccelték volna az oroszok titokban ellenünk a görögö-ket és a törököket.» «Bizonyára — mondta a másik a leg-őszintébb tónusban — az orosz a mi ellenségünk, inkább

¹ Donau-Bulgarien, III 105.

² U. o. III 276.

maradunk még harminc évig a szultán uralma alatt, mint hogy az orosz vagy a szerb szabadítson fel bennünket. Magában az országban hétmilliónyan (!) vagyunk, más ötmillió él a Volga mellett és Oláhországban, ha eljön a mi időnk, egyedül is leszámolunk a törökökkel, higgye meg uram!» Ilyen vélemények, amelynek persze gyakran épp az ellenkezőjét lehetett hallani, nem voltak ritkák. Mivel magam is gyakran hallottam ilyenfélét, elmondom itt, hogy tudják, hogy az 1876. évi mérszárlások előtt, legalább is a bolgár intelligens körök nagy részénél, az Oroszország iránti szimpátia nem volt olyan általános, mint azt fel szeretik tenni.¹

Fentebb elmondottuk, hogy valóban éppen oroszellenes volt a bolgár intelligencia, a forradalmár fiatalság, már azért is, mert a nyugati demokratikus eszmék híve lévén, gyűlölte azt a birodalmat, amely mindenütt a zsarnokság pártfogója, a szabadság elnyomója volt. Nem is hitte el, hogy ez az ország fel akarjon szabadítani egy népet, hanem azt hitte, hogy török iga helyett orosz jármot akaszt a nyakukba. Sőt, mint fentebb mondtuk, volt párt, amely felszólította a szultánt, hogy koronáztassa meg magát bolgár cárrá s adjon egyenjogúságot állama összes lakóinak.

¹ U. o. III, 111—112.